

STANISŁAW BAK.

CHATA WIEJSKA W OKOLICY TARNOBRZEGU.

I¹⁾.

1. Obszar, zajęty przez t. zw. „Lasowiaków“. 2. Charakter okolicy dawniej i dziś. 3. Zabudowanie wsi. 4. Nazwa wsi i jej wiek.

1. Kąt między Wisłą i Sanem, prawie na całej przestrzeni od Tarnobrzegu do Rozwadowa — jak to widać na załączonej mapce — zajmuje dość zwarta²⁾ grupa ludności, t. zw. „Lasowiacy“. Należą tu wsie: Grębów (wraz z przysiołkami), Jamnica, Żupawa, Stale, Jeziórko³⁾. Mieszkańcy tamtejsi do tej nazwy niebardzo się przyznają. I tak ludność Grębowa nazywa siebie Grębowiakami, Grębowianami (*Grėbowiaki, Grėbowiōnie*)⁴⁾, mieszkańcy Jamnicy: Jamniczanami (*Jėmicōnie*)⁵⁾ itd., zależnie od

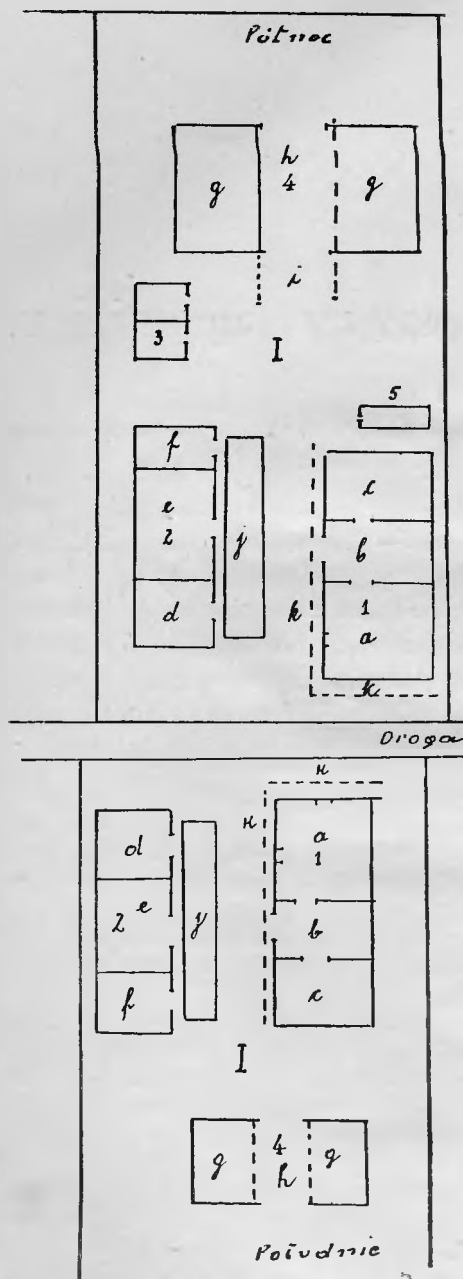
¹⁾ Szkic ten powstał przy opracowywaniu gwary wsi Grębowa (w powiecie tarnobrzesckim). Zaznaczam, że wiadomości o budowie chaty lasowskiej podaję tylko na podstawie własnych obserwacji, bez uwzględnienia literatury naukowej.

²⁾ Za względną jednolitością tej grupy etnicznej przemawia język mieszkańców oraz ich kultura duchowa i materialna, a więc: zwyczaje, obyczaje, strój, sposób życia, budownictwo itd.

³⁾ Gwarę Stalów, Jeziórka i Żupawy opracował Szymon Matusiak („Gwara lasowska w okolicy Tarnobrzęga“ — Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności, tom VIII — Kraków 1880 oraz „Über die Waldbewohner der Sandomierer Wüste“ — Archiv für slavische Philologie, tom VI — Berlin 1880, gdzie autor podał szereg tekstów gwarowych, poprzedzonych krótkim wstępem).

⁴⁾ Obok nazw w brzmieniu ogólnopolskiem podaję także ich faktyczną formę w wymowie miejscowej, starając się (z powodu trudności drukarskich) dostosować transkrypcję literacką do właściwości fonetycznych gwary.

⁵⁾ Grębowiacy nazywają ich zwyczajnie: *Jėmicaki*; wyraz ten (w przeciwieństwie do nazwy *Jėmicōnie*) ma tam nieco pogardliwe znaczenie.

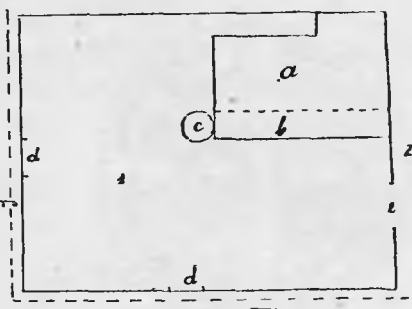
1. Plan rozmieszczenia
budynków gospodarskich.

I plac, na którym mieści się:
podwórze, „gumno“, tj. wolny
plac przed stodołą i jakiś
ogródek owocowy lub warzywny.

1) chata (a izba, b sień, c komórka); 2) stajnie (d przedział dla koni, e dla krów, f dla świń); 3) komory; 4) stodoła (g zapola, h „bojowisko“, i „przypusta“); 5) piwnica; j gnojownia przed stajniami; k wysiádka koło chałupy.

nazwy nie tylko miejscowości, ale nawet przysiółka, w którym osiedli. Natomiast Lasowiakami nazywają tych, którzy zajmują wsie, bardziej wysunięte na południe, a więc Krawce, Przyszów, Maziarnię itd. ¹⁾.

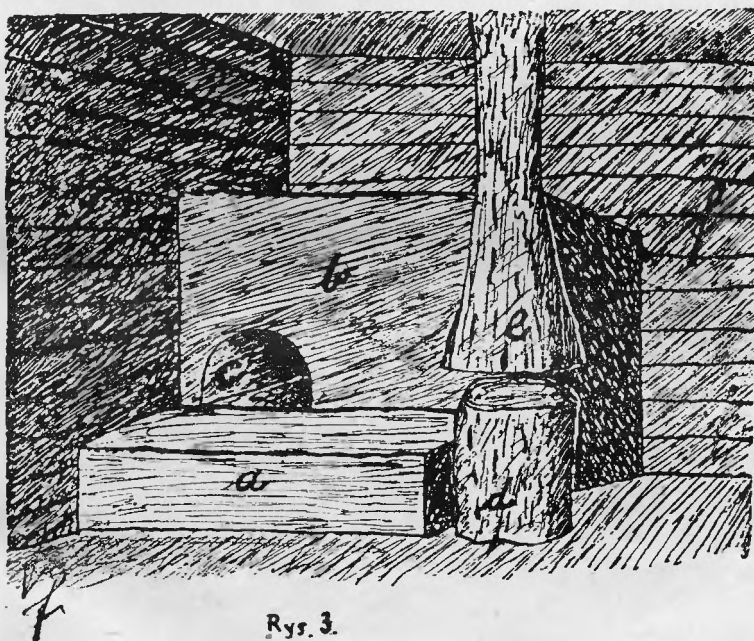
2. Nazwa „Lasowiacy“ pochodzi od lasów, które ta ludność zamieszkuje. Niegdyś ciągnęły się one bardzo szeroko, stanowiąc mniej więcej środek dawnej puszczy Sandomier-

rys. 2

2. Plan pieca w dymnej chacie.

(1 izba, a piec właściwy, b bábka, c stojak do świecenia, d okno, e drzwi, f wysiádka obok chaty, 2 sieni).

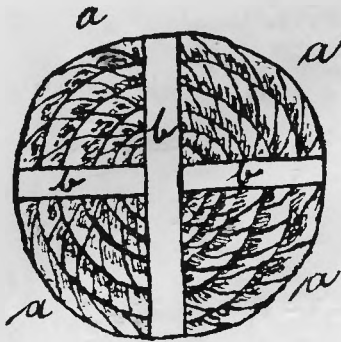

Rys. 3.

3. Widok pieca w kurnej chacie.

(a bábka, b mur pieca, c otwór pieca, t. zw. celuście, d stojak do oświetlenia, e komin, f ściany chaty).

¹⁾ T. zw. Posaniacy i ich sąsiedzi Borowiacy, (którzy powinni się raczej nazywać Podlesiakami) dają przezwisko „Lasowiacy“ mieszkańcom wsi, położonych wśród lasów, zalegających przestrzeń na zachód od linii kolejowej Rozwadów—Rudnik.

Rys. 4.

4. Krzyziak, widziany z góry. (a mata słomiana przed oblepieniem gliną, b drewniane podpórki, zbite na krzyż, znajdujące się od spodu, a więc na rysunku niewidoczne).

Rys. 6.

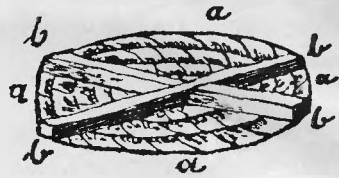
6. Stojak.

(a stojak właściwy z trzonem do świecenia c, por. rys. 4 i 5; b część dolna komina z kłody olszowej).

¹⁾ Południowa jej granica przecinała dzisiejszy powiat mielecki, łańcucki i przeworski.

²⁾ Jamnica dotąd otoczona jest z trzech stron lasami; jedynie od Grębowa jest do niej „wolny“ dostęp.

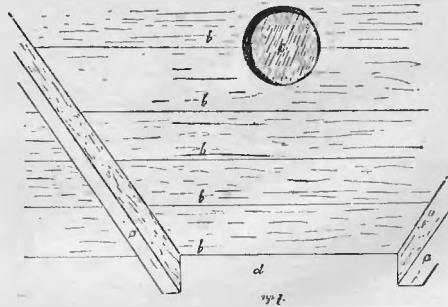
skiej¹⁾. Do terazniejszych pokoleń doszła o tem tylko dość niejasna tradycja; jedynie najstarsi ludzie we wsi pamiętają częściowo te czasy,

Rys. 5.

5. Krzyziak, widziany od spodu. (a plecionka ze słomy, b drewniane podpórki czyli spągi krzyziaka).

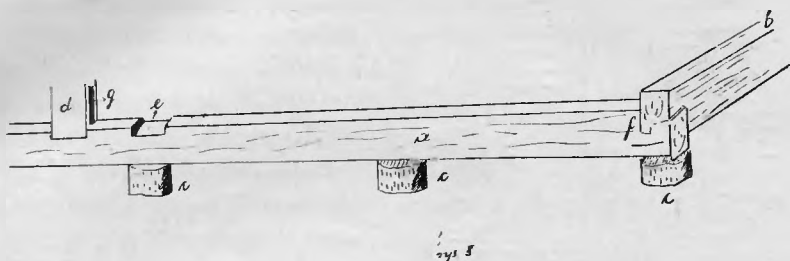
gdy dokoła rozlewały się wprost nieprzebyte bagna i bory²⁾, w których gnieździły się stadami wilki, niepokojąc zimą mieszkańców. Obecnie jednak stare lasy wycięto prawie

7. Ślad dawnego otworu w powale, przez który wychodził komin od świecaka.

(a belki, b deski powaly, c otwór, zatkany kawałkiem deski, d ściana).

zupełnie, (najwięcej wyniszczono ich w czasie wojny). Wprawdzie dotąd jeszcze ciągną się dokoła ciemne smugi borów, lecz są to już tylko szczątki; przeważają wśród nich młode kultury.

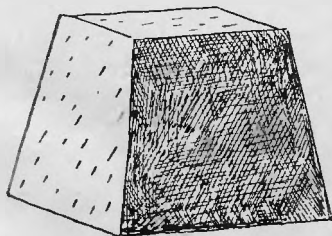

8. Przyciesie.

(*a* przyciesie podłużna, *b* poprzecz *a*, *c*, *c'* pęki, *d* słup odrzwi z wyłobieniem *g*, *e* wycięcie węglowe, *f* węgiel „w zamek“).

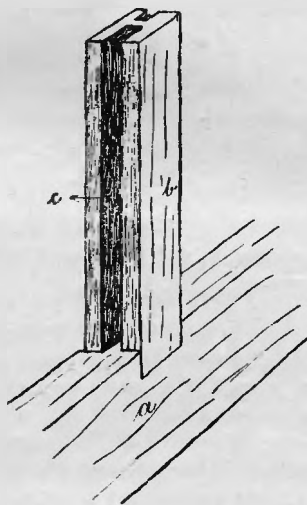
Okolice Grębowa jest równiną; gdzie niegdzie tylko widać niewielkie pagórki, wznoszące się na kilka lub co najwyżej kilkanaście metrów ponad ogólny poziom. Po dawnych topieliskach pozostało wszędzie pełno mokradeł, które dopiero trzeba osuszyć, by je dostatecznie wyzyskać dla celów gospodarczych.

3. Zwarty obszar Grębowa stanowią: od wschodu Piasek, od północy Kąt, od południowego zachodu Szlachecka wraz z Grzębą i Jaźwiniem. Te części tworzą jakby ulice, wybiega-

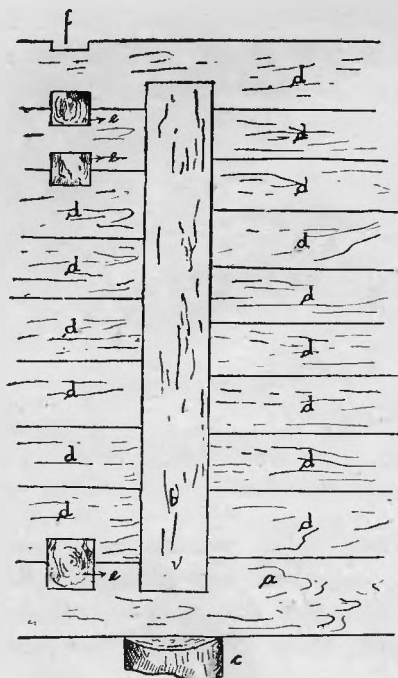
rys 9.

9. Pék cementowy.

rys 10

10. Słup w tylnej przyciesi.
(*a* przyciesie podłużna, *b* słup.
c jego wyłobienie).

TYT. 11.

11. Tylna ściana przy słupie,
widziana z zewnątrz.

(a przycieś podłużna, b słup, c pék,
d belki ściany, e węgły, f wycięcie
węglowe).

Długosz⁵⁾. Oczywiście nie wszystkie jej części mają jednakowy wiek; są starsze i młodsze, są i całkiem nowe, które dopiero się zabudo-

) Por. mapę pod II.

2) Oboczna forma tego pierwiastka znajduje się w wyrazie *gruby*.

3) Powstanie tej nazwy przedstawiłem obszerniej w pracy p. t. „Gwara „lasowska“ Grębowa i okolicy“. Praca ta znajduje się dotąd w rękopisie. Krótkie jej streszczenie ukazało się w „Sprawozdaniach Lwowskiego Towarzystwa Naukowego“ (z ostatniego kwartału 1925) oraz w „Sprawozdaniach Akademii Umiejętności“ (za luty 1928).

4) Grądów jest w okolicy dość dużo i każdy ma inną nazwę: Wielki Grąd (*Wielgi grąd*), Dulów Grąd (*Duluw grąd*), Jaworów Grąd (*Jaworuw grąd*), Kaczy Grądek (*Kacy gródek*), Lipowe Grądy (*Lipowé gródy*) itd. Nawet część wsi nosi nazwę: *Grądek*.

5) „Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus“ — Cracoviae 1863, tom I, str. 353.

jące na dość obszerny plac, który od biedy możnaby nazwać rynkiem. Reszta — są to grupy domów, dość nieregularnie rozrzuconych (Wiry, Grądek, Niwa, Łaziska) lub przysiołki, oddalone nieraz od właściwego Grębowa o kilka kilometrów (Zapolednik, Miętne, Wydrza, Klonów, Sokół, Nowiny, Olendry, Zabrze Dolne i Górne)¹⁾.

4. W czasach, gdy w tych stronach zaczęło się tworzyć osadnictwo, wybierano wśród bagien miejsca wyższe i suchsze, bo tam tylko można było zakładać gospodarstwa rolne. Te ostrowy zwano pospolicie *grębami* lub *grądami*. Pierwiastek *grąb*²⁾ tkwi w nazwie *Grębów*³⁾. Istotnie cała wieś zbudowana jest na lekkim wzniesieniu, tj. na *grębie* lub *grądzie*⁴⁾. — Grębów jest osadą dość starą; wspomina o niej

wują (Jaźwinie). Zdaje się, że bardziej zwarta osada powstała najwcześniej na Piasku. Przemawia za tem przypuszczeniem fakt, że jest to część wsi, wznosząca się wyraźnie ponad otaczający poziom i dlatego najsuchsza, co dla kolonistów ówczesnych miało wielkie znaczenie. Tu też najwięcej zachowało się starych chat i w najlepszym stanie. Pozatem pojedyncze domy można było z czasem budować tu i ówdzie, gdzie warunki okazały się dogodniejsze.

Rys. 12.

12. Sumiec.

(a ząb, który wchodzi w wżłobienie odrzwi lub słupa — por. rys. 10 c).

II.

5. Rozmieszczenie domów i budynków gospodarskich w różnych częściach wsi. 6. Kurna chata, urządzenie pieca. 6 a. Sposób oświetlenia dymnej chaty. 7. Ogólny wygląd chaty na zewnątrz. 8. Rozkład domu. 9. Przyciesie, peki, podwaliny. 10. Wiązanie odrzwi. 11. Rodzaje węglów. 12. Rola *tębła*, szpary między belkami. 13. Budowa okna. 14. *Ocáp*. 15. Belki, ich ozdoby i węgły. 16. *Plátwie*. 17. Krokwie, ich łączenie, *bunt*. 18. Dach pod słomę i pod dachówkę. 19. *Zátátki*. 20. Facjaty. 21. Łaty. 22. *Zakošniki* i *glowáce*. 22 a Ich zastosowanie. 22 b. Sposób łączenia i przymocowywania snopków. 23. Kalenica.

5. Naogól chaty buduje się wzdłuż głównych dróg¹⁾. Jednak mimo tej tendencji jest wiele domów, rozrzuconych dość bezładnie. Tak jest zwłaszcza w przysiółkach (na Zabrnju Górnem, w Sokole, Klonowie, Wydrzej na Zapoledniku) oraz w Grądku i na Wirach. Tylko w zwanym obszarze Grębowa²⁾ przeważa sposób budowania chat długą linią wzdłuż drogi lub przy pastwisku (w części Piasku zwanej *Zaosiem*³⁾, na Grzębie, w Kącie, na t. zw. „Glińnikach“, w Zabrnju Dolnem)⁴⁾.

Rys. 13

13. Sumiec — okrągłak.

(a ząb, b wycięcie węglowe).

¹⁾ Por. ustęp 3.

²⁾ Tj. na Piasku, w Szlacheckiej, Jaźwiniu, Kącie, a częściowo też w Miętmem i w Wydrzej.

³⁾ Mian. l. poj. brzmi w miejscowej gwarze: *Záyošie*.

⁴⁾ Por. mapę pod II. Naturalnie tam, gdzie powstają nowe chaty, wytacza się odrazu drogę.

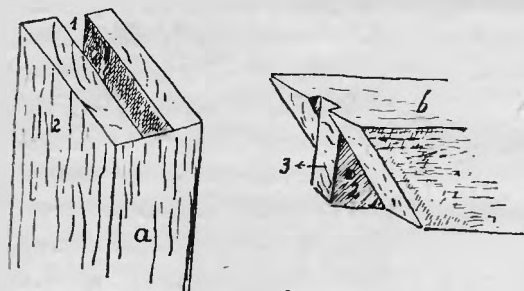

rys. 14

14. Sumiec okrągły, spotykany dziś n. p. w stodole.
(*a* ząb, *b* wycięcie węglowe).

wschodu, naprzeciw niego stajnie (2)¹⁾, w której konie mają swą przegrodę od drogi (*d*), bydło w strony gumna (*f*). Wzdłuż stajni, a naprzeciw chaty ciągnie się gnojownia (*j*). Stodoła (4) stoi frontem do drogi²⁾. Wyjątkowo tylko można spotkać dom, zwrócony wejściem do drogi lub tylną ścianą do zachodu.

Po lewej stronie drogi porządek ten, mimo dążności konserwatywnych, jest częściej zakłócony, a co za tem idzie, odstępstw i nieregularności jest tam daleko więcej.

rys. 16

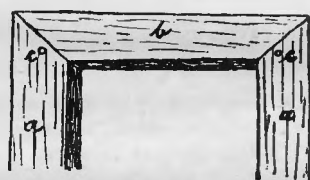
16. Łączenie odrzwi.
(*a* słup z wyżłobieniem [1] i dziurą na *tébel* [2];
b poprzeczka z zębem [3]).

¹⁾ W wypadkach, gdy plac jest wąski, stajnie znajdują się nieco z boku, w głębi podwórza.

²⁾ Bardzo często widać gdzieś z boku komory (3) oraz piwnicę (5).

³⁾ Budowano je zwykle z okrągłaków, (co można oglądać w domach, które później przerobiono z kurnych); mieszkańcy nazywali je: *cárné chatupy*. Dotąd żyją ludzie, którzy te czasy dobrze pamiętają.

Na uwagę zasługuje fakt, że największą regularność w rozkładzie budynków spotyka się na Piasku (por. rys. 1). Idąc od wschodu na zachód, widać po prawej stronie drogi: dom mieszkalny (1), tyłem zwrócony do

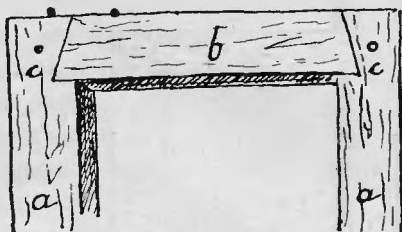

Rys. 15.

15. Odrzwi.
(*a* słupy, *b* poprzeczka, *c* *tébel*).

6. Do lat sześćdziesiątych i siedmdziesiątych istniały w Grębowie (jak zresztą i w całej okolicy) tylko kurne chaty³⁾. Różnica polegała głównie na tem, że piec w tych chatach był nieco inaczej budowany, niż dzisiaj. Zajmował on kąt izby od drzwi ku

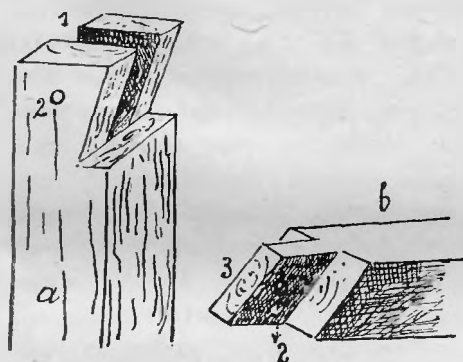
tylnej ścianie — w tem samym miejscu, co i obecnie¹⁾. Podstawa tego pieca, widziana z góry, miała kształt, jak na rys. 2. Wzdłuż całej przedniej ściany bieгло dość niskie podmurowanie²⁾, które nazywano *bábka* (*bábka* — por. rys. 2 b i 3 a). Od tej *bábki* szedł w górę prostopadle mur, właściwy piec³⁾ (rys. 2 a i 3 b). Rolę dzisiejszego komina do gotowania (rys. 120 I b i 121 I b) spełniała *bábka*. W niewielkiej odległości od ściany znajdował się na równym poziomie z *bábką* piec chlebowy (rys. 3 c). W piecu palił się ogień, a strawę warzono przy płomieniu, który wydobywał się z pieca jedynym otworem (c), zwanym pospolicie — jak dziś — czeluściami (*cełuście*). Ponieważ komina, przez który dym mógłby się wydobywać na zewnątrz chaty, nie było, więc dym „wywalał” bezpośrednio na izbę, wypełniał ją zupełnie i uchodził wszelkimi szparami oraz drzwiami, które latem i zimą musiały być otwarte⁴⁾. Chata wyglądała wtedy, jak smolar-

rys. 17

17. Drugi rodzaj odrzwi.

(a słupy, b poprzeczka, c téble).

rys. 18.

18. Drugi sposób łączenia odrzwi.

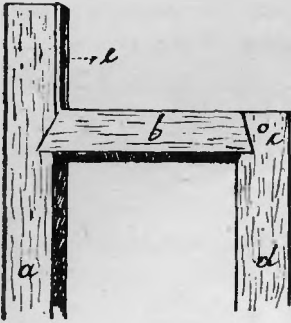
(a słup z wycięciem [1] i dziurą na *tébel* [2];
b poprzeczka z zębem [3] i dziurą [2]).

¹⁾ Mniej więcej na przestrzeni kilku metrów kwadratowych

²⁾ Miało ono około pół metra (lub więcej) wysokości. Mogło tu spać obok siebie dwoje ludzi.

³⁾ Siegał on zwykle po ramiona lub na wysokość dorosłego człowieka.

⁴⁾ Mimo tego w chatach tych było bardzo ciepło. O opał było łatwo, palono więc dużo, a gdy się tak ogromny piec rozgrzał, mógł izbę ogrzewać bardzo długo.

rys. 19

19. Odrzwi w starych chatach, prowadzące do sieni. (a słup dłuższy z wyżłobieniem e, b poprzeczka, c *tébel*, d słup krótszy).

grubo gliną (rys. 6c)²⁾. Na takim zaimprovizowanym kominku paliło się wieczorami smolne łuczywo (*scépy*). Ponad nim, (w pewnej odległości), był umocowany wydrążony pień olszowy (rys. 3e i 6b), który jednym końcem wychodził przez specjalny otwór w powale³⁾ na „górze“, tj. na strych, a często aż na dach. Był to więc rodzaj nowoczesnego komina i tędy uchodził kopeć z palącego się łuczywa. Aby tym kominem nie leciało zimno, zatykano jego otwór spróchniałą kłodą, którą również nazywano *bábką* (mian. *bábka*). Była to kępa olszowa z korzeniami, ziemią i próchnicą, trochę obrównana i przykrojona na miarę „komina“, osadzona na drążku. Kłodę tę wpychano do środka

¹⁾ Wapnem takiej chaty nie bielono nigdy. Jedynie parę razy do roku (zwykle na największe święta) rozrabiano białą glinę w cebrzyku i tym roztworem mazano piec i ściany. Wtedy chata przybierała „odświętny“ — szary kolor.

²⁾ Czasem *świécák* urządzono nieco inaczej. Brano gruby pień olszowy i górną jego podstawę oblepiano gliną (rys. 3d). Było to daleko prostsze i trwalsze

³⁾ Otwór ten, (zatkany dziś okrągłym kawałkiem deski — por rys. 7c) można jeszcze gdzieś niedługo widzieć w tych mianowicie chatach, które dawniej były kurnymi i w których przebudowano tylko piec.

nia. W izbie wszystko było czarne¹⁾: ściany, sprzęty, a i ludzie niewiele różnili się od cyganów, czy smolarzy. — Nad oknem, wzdłuż poprzecznej ściany, były dwa drążki, umocowane w obu ścianach podłużnych. Była to t. zw. *polednia* (*polédniá*). Suszono na tych drągach drwa na opał, len, konopie, zioła różne itd.

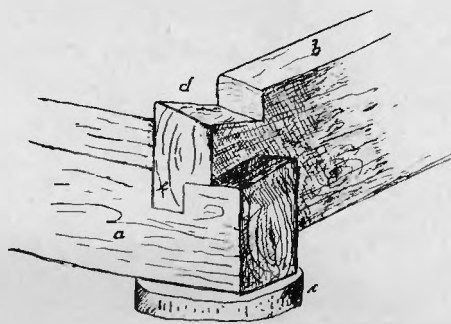
6a. Oryginalny był też sposób oświetlania kurnych chałup. Z boku *bábki* znajdował się t. zw. *stoják* (*stoják*, rys. 2c i 6a). Był to słupek średniej grubości, na którym umocowane były dwa drążki (*dwie spági*), zbite na krzyż, czyli t. zw. *krzyziáki* (por. rys. 4b i 5b). Na nich spoczywała okrągła mata, upleciona ze słomy (rys. 4a, 5a), którą wylepiano

„komina“, a dźwęg opierano na *stojaku*, który przypomina trochę późniejszy *świećak*¹⁾.

Chaty te znikły już od kilkudziesięciu lat. Zniszczyły je pożary²⁾ i coraz bardziej szerząca się kultura³⁾.

7. Dzisiejsza chata stoi w odległości 2—4 metrów od drogi⁴⁾, w większości wypadków zwrócona tylną ścianą do wschodu — prawdopodobnie celem zasłonięcia wejścia od mroźnych wiatrów wschodnich (por. rys. 1a i 118l). Okno jedno wychodzi na drogę, drugie zaś na podwórze⁵⁾, które tu nosi nazwę *ob.ry*⁶⁾. — Co do zewnętrznego wyglądu, to chaty nie przedstawiają naogół nic osobliwego. Drzewo w nich jest

szare, szerniałe. Tu i ówdzie widać chaty bielone na zewnątrz, przytem bieli się tylko ścianę izby (czasem i sieni) od podwórza i od drogi, rzadziej tylną ścianę, a już wprost wyjątkowo cały

rys 20

20. Łączenie przyciesi zapomocą węgła „w zamek“.

(a przycies podłużna, b poprzeczna, c *pék*, d skośne wycięcie węglowe, e węgiel w zamek).

¹⁾ Opis niniejszy i rysunki podaję na podstawie informacji, udzielonych mi przez ludzi, którzy wychowali się jeszcze w kurnych chatach i do brze je pamiętają

²⁾ Ostatni większy pożar, w którym spłonęła większa część Piasku, wybuchł w sześćdziesiątych latach ubiegłego wieku.

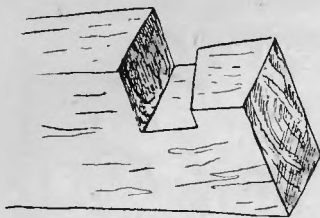
³⁾ *Círné* chałupy, (o ile nie uległy zniszczeniu), przerabiano na „białe“ (*biále*). Takich zmodernizowanych chat utrzymało się zaledwie kilkanaście. Jeszcze dziś można w nich widzieć czarne krokwie i łąty. Drzewo w ścianach przesiąkło żywicą i nabrało koloru ciemno-brązowego; wyprażone dymem i gorącem, stwardniało przez to niezwykle i stało się odpornym na nieprzyjazne wpływy zewnętrzne. Po pożarze spotyka się często smolne sęki, których ogień strawić nie zdołał. Takie domy mogą trwać jeszcze długie lata.

⁴⁾ W ostatnich paru latach przeprowadzono przez wieś szosę, wskutek czego dawna droga uległa znacznemu zwężeniu. Przed domami ciągną się nieproporcjonalnie długie ogródki.

⁵⁾ Zarówno w chatach po jednej, jak i po drugiej stronie drogi.

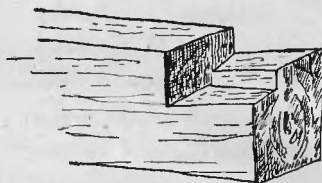
⁶⁾ *Obora* (*gobora* ≤ *ob-wora*, a więc to, co jest *ob-warte*, zawarte, zamknięte, zagrodzone. — W Maziarni n. p. *oborą* nazywają stajnię bydłącą.

dom. Przed chatą wzdłuż jej frontowej ściany, ciągnie się zwykle *wysiadka* (*wysiádka* rys. 1 *k*, 2 *f* i 118 *o*)¹⁾. Jest to coś w rodzaju przyzby. Na linii okapu położona jest długa żerdź, (okrągła

rys. 21

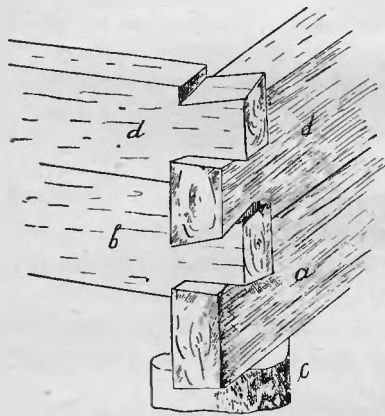
21. Wycięcie „w zamek“ dolnej (podłużnej) przyciesi.

rys 22

22. Odpowiednie wycięcie górnej (poprzecznej) przyciesi.

lub ociosana). Na jednym i drugim końcu (często też w środku) są wbite w ziemię pale, by żerdź leżała nieruchomo na miejscu. Między żerdź a ścianę chaty sypie się ziemię, często (dla ozdoby) żółtawo-biały piasek.

rys. 13

23. Węgły lekko ukośne. (*a* przycieś podłużna, *b* poprzeczna, *c* pęk, *d* belki ściany).

8. Rozkład domu jest następujący²⁾: Z podwórza wchodzi się do sieni (*b*). Na prawo³⁾ jest wejście do izby (*a*), na lewo znajduje się bardzo często komórka (*c*)⁴⁾, w której przechowuje się drobniejsze przedmioty, częściej potrzebne lub też zbyteczne rupiecie⁵⁾.

9. Przy budowie chaty (jak wogóle każdego innego bu-

¹⁾ Niekiedy taka *wysiádka* znajduje się także wzdłuż poprzecznej ściany od drogi.

²⁾ Por. rys 1.

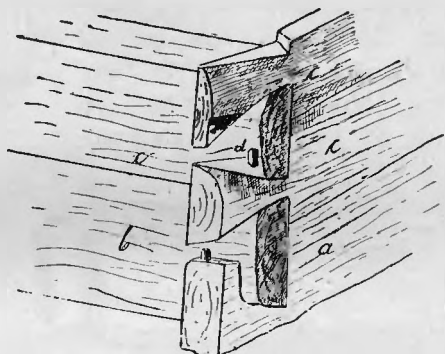
³⁾ Po lewej stronie drogi, albo jeśli dom jest przodem odwrócony do wschodu, wejście do izby znajduje się po lewej ręce.

⁴⁾ Komórki tej w nowszych chatach zwyczajnie nie ma. Często w jej miejsce jest t. zw. „mała izba“.

⁵⁾ Na zboże itp. jest bardzo często osobny budynek, coś w rodzaju śpichlerza, złożony zwykle z dwóch przedziałów (por. rys. 1 pod 3).

dynku) zaciąga się najpierw przyciesie (mian. *przycieś*, dop. *przyciesi*). Jest ich kilka. Najpierw idą dwie podłużne (rys. 8 a, 10 a, 11 a, 20 a, 21, 23 a, 24 a, 26 a, 31 a i 33 a), potem kilka (najmniej trzy) poprzecznych — zależnie od ilości przegród (rys. 8 b, 20 b, 23 b, 24 b, 26 b, 31 b, 33 b i 117 h). Są one grubsze, niż inne belki; w starych chatach dochodzą do 25 i więcej centymetrów.

Przyciesie wspierają się na pekach (mian. *pek*, dop. *péka*, l. mn. *péki*). Są to dębowe pniaki¹⁾ (ryc. 8 c, c', 11 c, 20 c, 23 c i 33 c), nieociosane z kory, długie na jakieś 50—80 cm, zależnie zresztą od potrzeby. *Péki* te wkopuje się już po wybudowaniu domu (czy wogóle budynku) pod węgły, a często dla silniejszego oparcia przyciesi także w środku między jednym węglem, a drugim (rys 8 c')²⁾. Po między *péki* kładzie się później kawały gorszego drzewa czyli t. zw. podwaliny³⁾.

rys. 24

24. Węgły „w rybi ogon“.

(a przycieś podłużna, b poprzeczna, c belki ściany, d *tébel* na końcu węgła).

10. W przyciesi frontowej tkwią odrzwia (*uodrzwi*), prowadzące do sieni (rys. 8 d, 15 a, b, 17 a, b, 19 a, b, 50 a, 52 a, 99 a, 100 a, 102 a, 103 a, 104 a, 109 a, 110 a i 111 a), w poprzecznych zaś wewnętrznych te, które stanowią wejście do

¹⁾ Kamieni za podpory do przyciesi naogół się nie używa; czasem tylko można widzieć kamień pod węglem stodoły. — Przyczyną tego jest brak w okolicy głązów narzutowych. Wprawdzie w każdym prawie domu jest parę (jeśli nie kilka) dużych kamieni, tych jednak używa się do przykładania kapusty, zakiszzonej w beczkach na zimę.

²⁾ Po wykończeniu domu *péków* tych zwykle nie widać, gdyż ciężar budynku wgniata je w ziemię, przytem przysypuje się ziemią szparę pod przyciesią, a więc podwaliny i *péki*.

³⁾ Nowsze domy mają coraz częściej podmurówkę z cegły pod izbą i sienią. Pod komorą są tylko murowane *péki*. Często też daje się *péki* z cementu (rys. 9). Naogół podmurówkę dają rzadko, gdyż od cegieł ciągnie w ziemie wilgoć.

izby (rys. 98 a, 105 a, 106 a, 107 a i 117 a) i komórki. Odrzwi są z jednego boku wyżłobione (por. rys. 8 g, 19 e, 110 e, 111 b oraz 10 c). Podobnie w tylnej przyciesi, nawprost sieni, osadzony jest słup, wyżłobiony z dwu stron¹⁾ (rys. 10 b i 11 b) w tym celu, by nie trzeba było dawać zbyt długiego drzewa, o które obecnie coraz trudniej. Odrzwia wiązane są u góry dwojako (por. rys. 15, 98 a, 99 a, 100 a, 102 a, 117 a i 16 oraz 17, 19²⁾, 50 a, 52 a i 18).

rys 25

25. Węgiel, utworzony przez belki poprzecznej ściany wewnętrznej. (a belka podłużna, b belka poprzeczna, c wycięcia węglowe, d ząb, wchodzący w słup odrzwi).

Zdarza się, że przy odrzwiach, prowadzących do sieni, jest wiązanie jak na rys. 10, itd., przy wejściu zaś do izby występuje typ odmienny (rys 17... itd). Ten drugi sposób nawet obecnie przeważa.

11. Węgły przyciesi w starszych i nowszych chatach są czasem wycięte w t. zw. zamek (zomek)³⁾, por. rys. 8 f, 20 d,

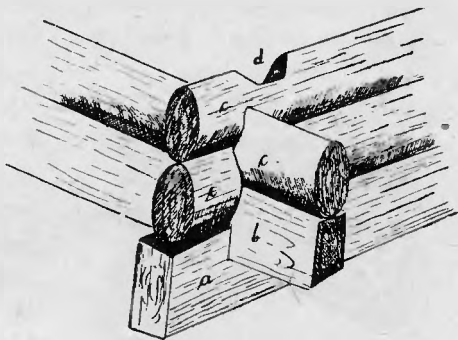
¹⁾ W wyżłobienia te wchodzi drzewo, zacięte w ząb (rys. 12 a, 25 a, 34 c 2, 53 c. Taki krótki „belek“ z zębem na jednym końcu nazywa się *sumiec* lub *sumcák*. Istnieje także forma (może zepsuta) *siulec*. Jeśli chata jest z drzewa okrągłego, ząb ma taki sam kształt (rys. 13 a). W innych budynkach (n. p. w stodole lub stajniach) zacięcie jest prostsze (rys. 14 a). Nie jest wykluczone, że tak było niegdyś przy chatach.

²⁾ Wiązanie odrzwi, przedstawione na rysunku 19 spotyka się czasem w starych chatach przy wejściu do sieni. Słup po lewej stronie jest o łokieć lub więcej wyższy, co właśnie uwydatnia rysunek.

³⁾ Wycięcie węgła w zamek wymaga nieco więcej roboty. Z tego też zapewne powodu węgły takie spotyka się coraz rzadziej.

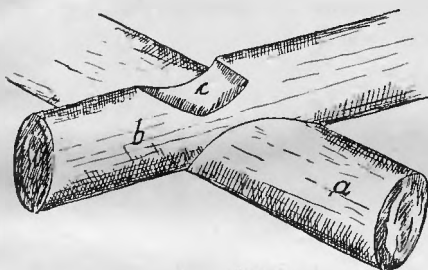
21 i 22). Zwykle jednak przyciesie mają węgiel taki, jak inne belki (por. rys. 23, 31 i 33)¹⁾.

Drzewo, które kładzie się po założeniu przyciesi, jest cieńsze. Po przeważnej części zacina się je w lekko ukośne węgiły (rys. 23), które zwykle wystają poza obręb ściany tylko na jakieś 5 centymetrów²⁾ tak, że wydają się prawie płaskie. Jeśli byśmy te węgiły przedłużyli, przybrałyby postać, podobną do rybiego ogona. Istotnie w niektórych starych chatkach forma ta występuje bardzo wyraźnie (por. rys. 24)³⁾. Przy

rys. 26.

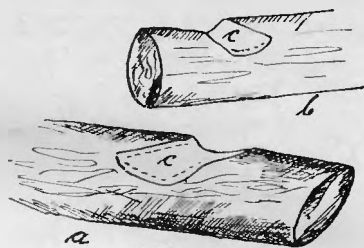
26. Węgiły przy chacie z okrągłaków.
(a przyciesie podłużna, b poprzeczna, c belki ściany, d wycięcie węglowe).

rys. 27.

27. Łączenie okrągłaków przy pomocy węgla.

a belka spodnia, b górna, c wycięcie węglowe).

rys. 28.

28. Wycięcia w poszczególnych belkach.

(a belka spodnia, b górna, c wycięcia węglowe).

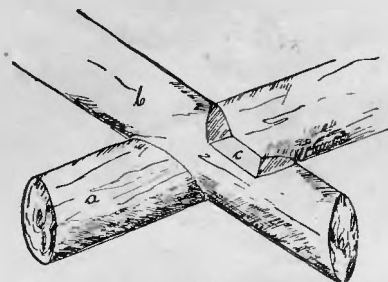
odrzwiach i przy słupie kształt i sposób zacinań węglów jest nieco odmienny (rys. 8e, 11e, f, 25c, 50e, g, 51d, 52f, h, 53d).

¹⁾ Czasem w przyciesi są węgiły „na obłap“, u dalszych belek „w rybi ogon“ (rys. 24)

²⁾ Mogą być też nieco dłuższe.

³⁾ W węgiel taki wbijano często kolek czyli *tébel* (por. rys. 24d, nadto ust. 12). Było to prawdopodobnie w tym celu, by drzewo schnąc w ścianie, nie wysuwało się ze swego położenia i by w węglach nie tworzyły się szpary.

Jeżeli chata budowana była z okrągłaków, węgły przyciesi wycinano „na obłap“ (rys. 26 *a, b*)¹⁾, dalsze zaś były wyrąbane

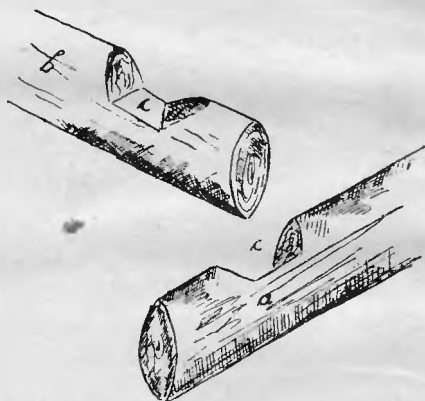
rys. 29.

29. Drugi rodzaj węgła przy chacie z okrągłaków.

(*a* belka spodnia, *b* górna, *c* wycięcie węglowe).

W obu wypadkach wycięcia te były tylko z jednej strony belki²⁾. — Tu i ówdzie występuje również typ węgła „na obłap“ (rys. 24 *a, b*, 26 *a, b*, 31), n. p. na Szlacheckiej, na Piasku itd. Oczywiście węgły takie można spotkać tylko w starych chatach³⁾. W nowszych chatach węgły są silnie ukośne i głębokie, obcięte równo ze ścianą (por. rys. 33, 34 *e*, 50 *e*, 51 *d*, 52 *f*, 54 *b*, 57 *d*, 58 *f*, 65 *f*, 73 *h*, 74 *k*, 76 *k*, 77 *g*, 83 *f*).

12. Każde drzewo połączone jest z drugim za pomocą kołka, zwanego tyblem (*tébel* rys. 34 *d*). Taki *tébel* wbija się w wywierconą dziurę, a następnie drzewo nabija się niejako z góry (rys. 34). *Tébel* jest gruby na jakieś półtora cala, zależnie od grubości świdra, którym cieśla rozporządza. — Szpary w ścianie, które cieśle umyślnie zostawiają, ubija się silnie

rys. 30

30. Zacięcie poszczególnych belek.

(*a* belka spodnia, *b* górna, *c* wycięcie węglowe).

¹⁾ Przyciesie te były zwykle z dwu stron ociosane.

²⁾ Węgły takie wystawały na zewnątrz nawet na 3 decymetry.

³⁾ Tu i ówdzie widać węgły ukośne, dwa ostatnie jednak wycięte są „na obłap“.

- - - - - Granica gminy.
 Obszar zachodni gminy
 lasowskiej, opracowany przez
 Sz. Matysiaka.

1. Mapa
 obszaru, zajętego przez Lasowiaków.

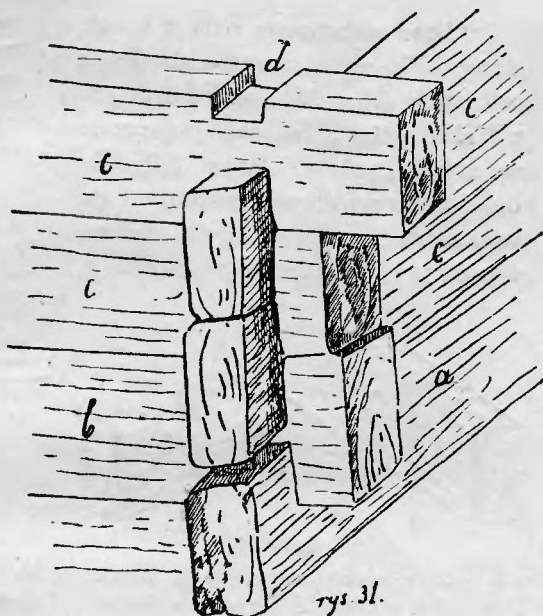
Skala 1: 75000

I. Mapa obszaru, zajętego przez Lasowiaków.

mchem łąkowym¹⁾, miękkim i delikatnym (*Drepanocladus Kneiffii*, *Calliargon cuspidatum* itd.)²⁾, a później wylepia się je wewnątrz (często) i zewnątrz chaty gliną³⁾.

13. Od trzeciego drzewa⁴⁾ rozpoczyna się okno. W starszych chatach okna⁵⁾ obramione były okiennicami. Było to coś w rodzaju małych odrzwi (rys. 34 a, 35, 36, 50 b 52 b) z tą różnicą, że okiennice są wiązane u góry i u dołu.

31. Węgly na „obłap“.

(a przycieś podłużna, b poprzeczna, c belki ściany, d wycięcie węglowe).

Sposób ich wiązania był taki, jak przy odrzwiach (por. rys. 15 35 i 16; 17, 36 i 18). Miało to tę dobrą stronę, że drzewo w ścianie tkwiło silniej i wysychając, nie krzywiło się zbyt i nie „kosilo“⁶⁾.

¹⁾ Mchem wyściela się także węgly chaty.

²⁾ Mech leśny, którego używają n. p. w Maziarni lub w Przędzeli (pod Niskiem), jest twardy i do tych celów niebardzo się nadaje.

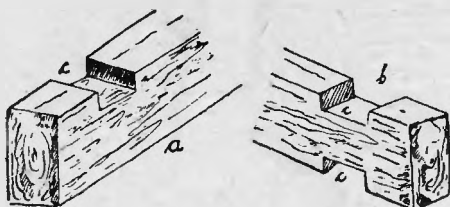
³⁾ Dziś szpary wylepia się wapnem (*siabruje sie*).

⁴⁾ Niekiedy, gdy drzewo jest grube, okno zaczyna się już na wysokości drugiej, (a licząc z przyciesią trzeciej) belki. Jedno okno (od drogi) znajduje się wyżej, gdyż węgiel w drzewie wycina się tylko do pewnej wysokości. Dlatego przy budowie nowych chat cieśle wyrzynają część belki (mniej więcej do połowy grubości), by okna były na równym poziomie.

⁵⁾ Izba ma równe dwa okna: jedno od drogi, drugie od „obory“. Wyjątkowo były w izbie trzy okna; wtedy dwa zwrócone były na podwórze.

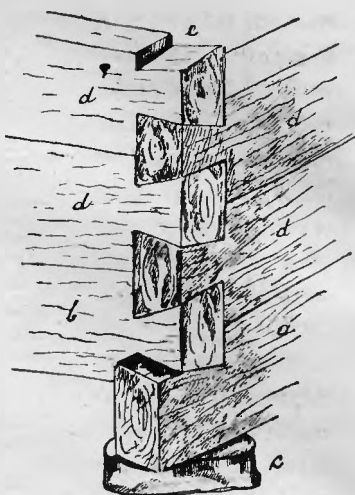
⁶⁾ Obecnie już takich okiennic nie robią, ponieważ wymaga to trochę więcej roboty. Żeby jednak drzewo przy otworach okiennych leżało równo nie wykrzywiało ściany, wyźlabia się je w środku tak, jak odrzwi (por. rys. 37 b) i w to wyźłobienie wsadza się t. zw. duszę (*dusa*, bier. *dusé*), tj.

Okno składa się dziś z t. zw. skrzynki¹⁾, zbitej z czterech desek całowych (rys. 38), oheblowanych z trzech stron. Są one połączone ze sobą „na ząb“ (rys. 39). Do boków skrzynki od zewnątrz i od wewnątrz przylegają deski heblowane i w różny sposób wyłobione,

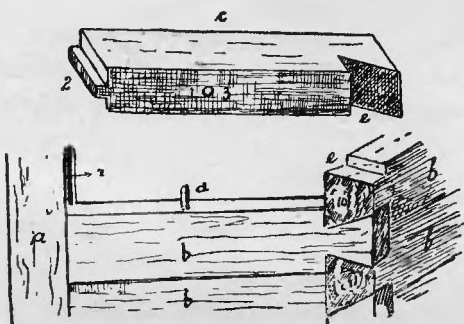
rys. 32.

32. Sposób wycinania węglów na „obłap“.
(*a* belka spodnia, *b* górna, *c* wycięcie węglowe).

rys. 33

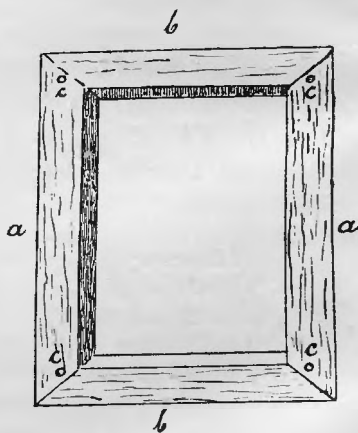
33. Najnowszy system węglów.
(*a* przycięs podłużna, *b* poprzeczna, *c* pék, *d* belki ściany, *e* wycięcie węglowe).

rys. 34

34 Sumiec.

(*a* słupek okiennicy z wyłobieniem [1],
b sumiec w ścianie, *c* sumiec zakładany z zębem [2] i dziurą na tétel [3], *d* tétel, *e* wycięcie węglowe).

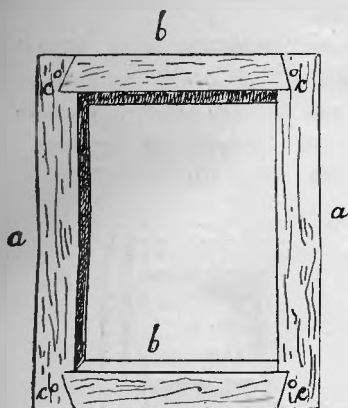

rys. 35

35. Okiennica.
(*a* słupy pionowe, *b* poprzeczki, *c* tétel).

graniasty kawałek drzewa, grubości półtora cala (rys. 37c), którego długość równa się wysokości okna. Silne to jednak nie jest.

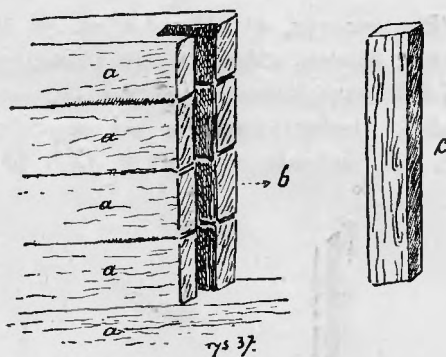
¹⁾ W starszych chatkach skrzynkę zastępowała okiennica.

rys. 36.

36. Drugi rodzaj okiennicy.
(*a* słupy pionowe, *b* poprzeczki,
c tēble).

(rys. 42 *e*, 43 *e*), na których umocowane są ramy okienne (*rama*, mian. l. mn. *romy*). Rama tworzy połowę okna, t. zw. kwaterę

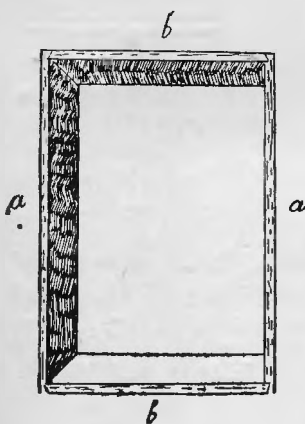

rys. 37.

37. Dzisiejszy otwór okienny
(lewa połowa).

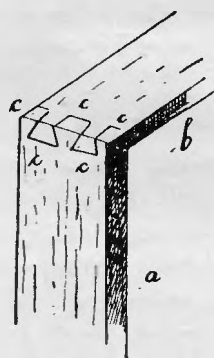
(*a* belki ściany, *b* ich wyżłobienie takie,
jak u odrzwi, *c* dusza).

t. zw. futryny (rys. 40 *a, b*, 42 *a*,
43 *a*). W futrynach tkwią zawiasy¹⁾

rys. 38.

38. Skrzynka do okna.
(*a* deski pionowe, *b* po-
przeczne).

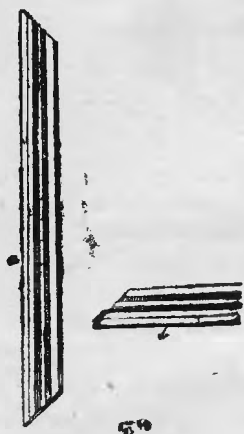

rys. 39.

39. Sposób łączenia
desek w skrzynce.
(*a* deska pionowa,
b poprzeczna, *c* zęby).

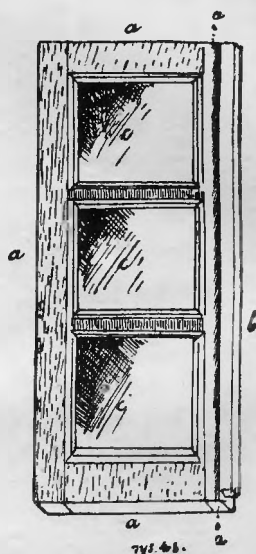
¹⁾ Zamiast zawiasów używano dawniej gwoździ. Dlatego takich okien nigdy nie otwierano, Odejmwano je tylko wtedy, gdy chałupę bielono przed jakimiś uroczystymi świętami.

(kwatera rys. 41, 42 c i 43 c). W każdej kwaterze są z reguły trzy, czasem cztery szyby¹⁾, wielkości 20×20 lub 24 cm (rys. 45 i 46). Aby szparą między kwaterami nie leciało zimno, przybija się do jednej kwatery od zewnątrz, do drugiej od wewnątrz t. zw. listewkę, (rys. 41 b, 42 b, 43 b, 47, 48 i 49).

40. Futryny do okien z wyżłobieniami. (a pionowa, b pozioma).

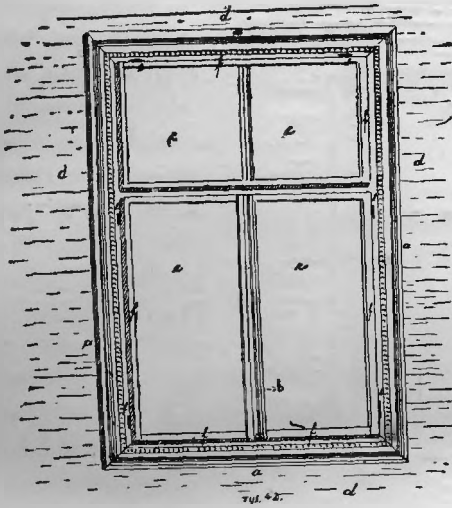
14. Ponad oknem i drzwiami leży drzewo, zwane ocapem (уоcáп). Jeżeli okno i odrzwi sięgają do jednego mniej więcej poziomu, wtedy zakłada się jeden уоcáп. Łączy on w całość węgły skrajne, okiennicę i odrzwi (rys. 50 d i 51). Gdy jednak drzwi sięgają wyżej, jeden уоcáп daje się nad okno (52 c i 53), drugi ponad odrzwi (rys. 52 d). Powyżej уоcáпу kładzie się jeszcze jedno lub dwa drzewa²⁾.

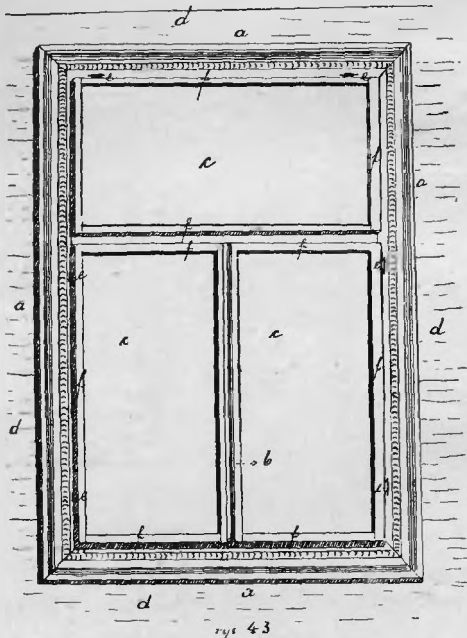
41. Kwatera okienna (połowa okna) w starszych chatach. (a ramy, b listewka, c szyby).

¹⁾ Coraz częściej pojawia się typ okien o czterech szybach, z których dwie są większe, a dwie mniejsze (rys 42). Oprócz tego są w nowych domach okna o trzech dużych szybach (rys. 43, nadto 44). Wprowadzają też na zimę okna podwójne.

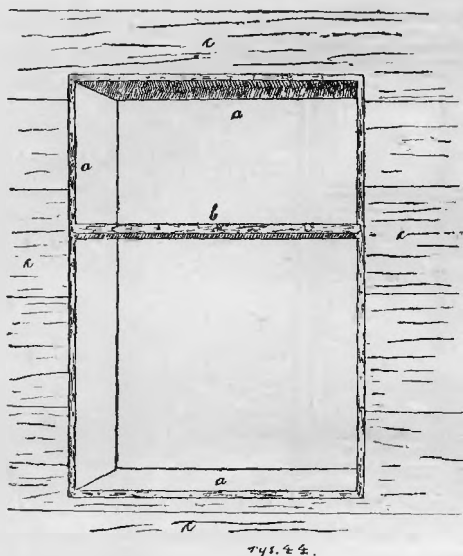
²⁾ W całej ścianie chaty jest 8—10 sztuk drzewa, (bywa i więcej, n. p. 14, co zależy od grubości belek). Pod dachówkę stawia się domy wyższe. — Te belki, które leżą ponad уоcáпém, mają często w starych chatkach węgły „na obłap“ (por. ust. 11 oraz rys. 24 a, b, 26 a, b, 31).

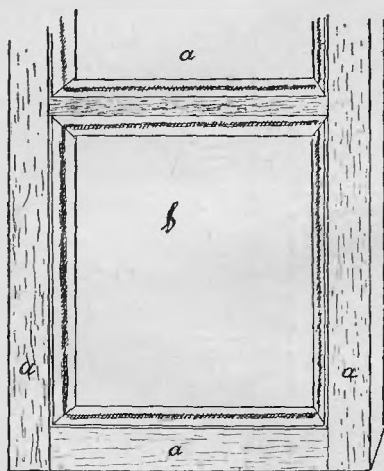
42 Duże okno w nowszych chatkach o dwóch szybach większych i dwóch mniejszych.
(*a* futryny, *b* listewka, *c* szyby, *d* ściany chaty, *e* zawiasy, *f* ramy).

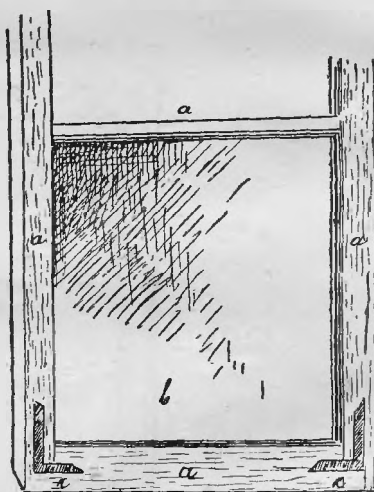
43. Duże okno nowoczesne o trzech szybach.
(*a* futryny, *b* listewka, *c* szyby, *d* ściany chaty, *e* zawiasy, *f* ramy okienne).

44. Otwór okienny ze skrzynką.
(*a* skrzynka, *b* listewka poprzeczna, na której wspiera się trzecia szyba — por. rys. 43, *c* ściany chaty).

45. Rama od wewnątrz z szybą.
(*a* ramy, *b* szyby).

46. Rama od zewnątrz z szybą.
(*a* ramy, *b* szyby, *c* haki płaskie, łączące ramy).

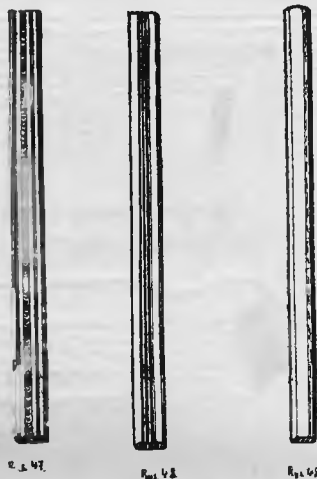
¹⁾ Wyraz „belek“ jest w gwarze Gębowa rzeczownikiem rodzaju męskiego.

²⁾ Nad sienią „belków“ niema.

³⁾ W Tuszowie Narodowym (obok Mielca) są także belki podłużne (jeden

kawałki drzewa¹⁾ czyli t. zw. wysiadkę (*wysiádka*)²⁾. Belki wystają poza zrąb ściany mniej więcej na długość łokcia lub na metr (rys. 54 a, 54 a, 58 d, 65 a, 73 i, 74 i i 77 e). Na tych wystających końcach „belków“ są od frontu często ozdobne wycięcia od najprostszych i najpospolitszych (rys. 55 a, b, c, d, e, f, g, h) do bardziej skomplikowanych (rys. 56 a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m). Belki mają węgiel „na obłap“. Wycięcie od spodu znajduje się zawsze na równi ze ścianą (rys. 54 d, i, n, b, g itd), górne natomiast jest zwykle wysunięte na zewnątrz ściany (rys. 54 e, 55 j, 56 o, 57 g i 58 k).

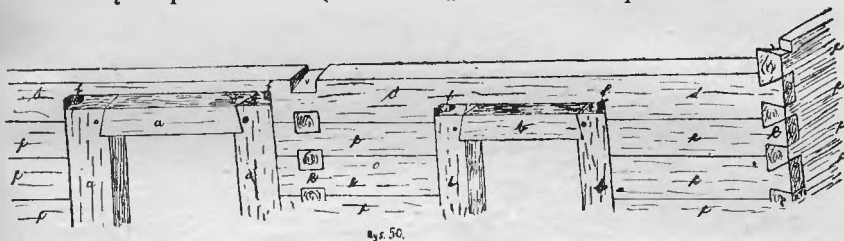
16. W górne wycięcie belek³⁾ wchodzi odpowiednio (również „na

47. Listewka do okna z wyżłobieniami.

48. Inny rodzaj listewki do okna z wyżłobieniami.

49. Listewka do okna całkiem prosta.

50. *Ocáp* nad oknem i drzwiami.

(a odrzwi, b okiennice, c belki, e węgły, d *uocáp*, f ząb *uocápu*, wchodzący w wyżłobienie odrzwi).

51. *Ocáp* (widok od spodu).

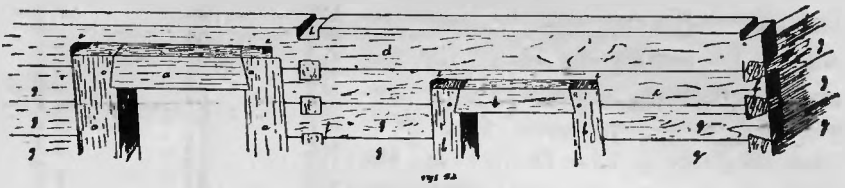
(a wycięcie nad odrzwiami, b wycięcie nad okiennicą, c ząb wchodzący w wyżłobienie odrzwi lub okiennicy, d węgiel).

lub dwa, co zależy od szerokości domu). Na nie kładzie się belki poprzeczne.

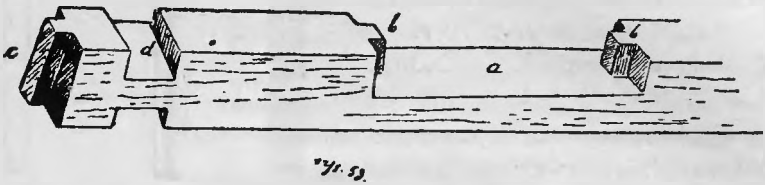
¹⁾ Długość ich wynosi tyle, co odległość między jednym a drugim „belkiem“.

²⁾ Por. ust. 7, gdzie *wysiádka* oznacza co innego.

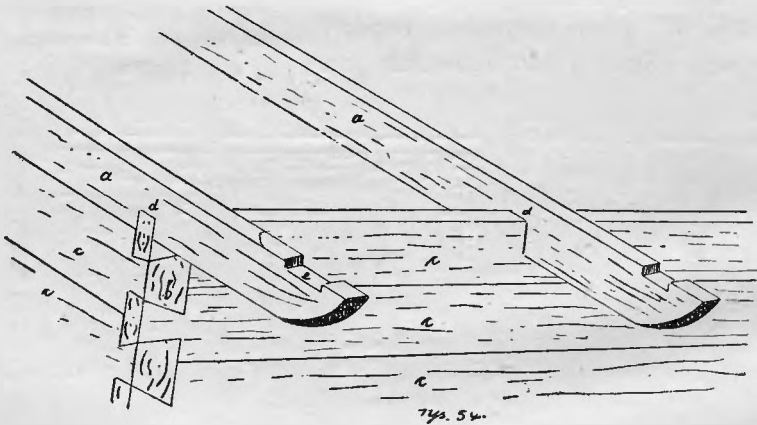
³⁾ Może być ono bliżej ściany.

52. *Ocáp* (osobny nad odrzwi [c], osobny nad okno [d]).
(a odrzwi, b okiennica, e ząb *ocápu*, f węgły, g belki ściany).

53. *Ocáp* nad okiennicą.
(a wycięcie nad okiennicą, b ząb *nocápu*, c ząb, jak u sumca, wchodzący w wyźłobienie odrzwi, d węgiel).

54. Belki.
(a belki, na których spoczywają *plátwie* i powała, b węgły, c belki ściany, d węgiel „belka“, zacięty na „obłap“)

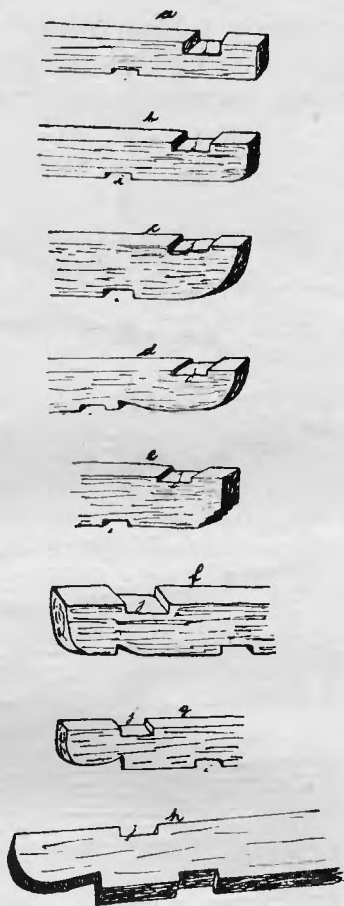
obłap“) zacięte *plátwie* (mian. l. poj. *plátew*, dop. *plátwi*, l. mn. *plátwie*)¹⁾. Są to dwa drzewa grube, jak przyciesie (rys. 57 a,

¹⁾ W niektórych domach tylko frontowa *plátew* wysunięta jest poza zrąb budynku, tylna zaś, mimo że belki nieco wystają, leży na równej linii ze ścianą. Wtedy *plátew* spełnia rolę *wysiádkki*. — Czasem w starych chatkach *plátwi* n'ema wcale. Z reguły niema ich także w nowych chatkach, które mają t. zw. dach „sztychowy“ (rys. 65 i 77).

58 a, 59 d, 60, 66 a i 72 a), dłuższe, niż cały dom, wystające na obu końcach poza ścianę chałupy (rys. 57 c, 58 a, 59 d i 66 a)¹⁾. Na nich spoczywają *plátwie* poprzeczne, które również są nieco od ściany odsunięte, tworząc okap poprzeczny (rys. 57 b, 58 b i 72 b).

17. W *plátwiach* tkwią krokwie (rys. 58 g i 66 b)²⁾. Jest tam wycięcie (rys. 59 i 60), w które wchodzi krokiew, zacięta na podobieństwo węgła (rys. 58 g, 61, 62 i 66 b), wspierając się na *plátwi* w znacznej mierze własnym ciężarem³⁾. Krokwie przybijano dawniej kołkami, dziś długimi bretnalami. U dołu krokwie wystają na łokieć lub więcej (rys. 58 g i 66 b). W ten sposób tworzy się okap celem zabezpieczenia ścian od działania deszczu. By nie było w izbie zbyt ciemno, (chaty bowiem są dość niskie i okap wznosi się czasem tuż nad oknem), przybija się do krokwi kawałki drzewa (rys. 66 c), by okap podnieść wyżej i uzyskać większą ilość światła.

Na szczycie dachu krokwie łączy się w podobny sposób, jak węgły. Obie krokwie są zacięte

rys. 55.

55. Ozdobne wycięcia na wystających częściach belek.

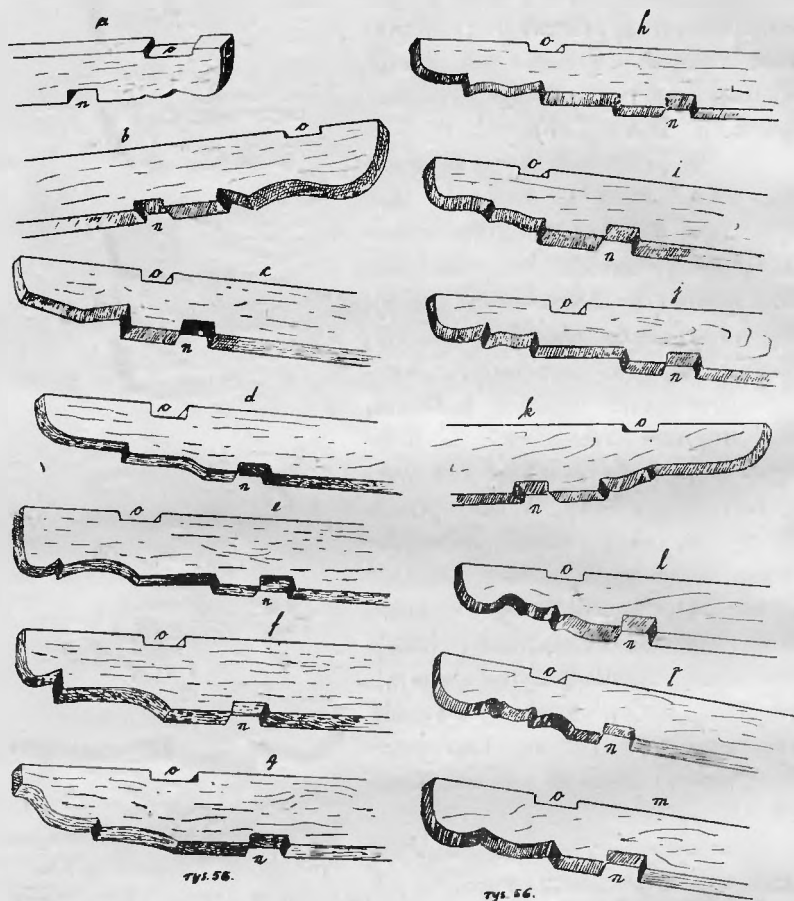
(i węgiel dolny, j górny, w który wchodzi *plátew*).

¹⁾ Czasem te wystające części mają wycięcia ozdobne jak belki (n. p. rys. 55 b, 56 c i 57 c).

²⁾ Jest ich kilka (siedm, ośm, dziewięć), zależnie od długości chaty.

³⁾ Obecnie bardzo często krokiew osadza się nie w *plátwi*, której niema, lecz w „belku”. W wystającej jego części dłubie się dziurę, (rys. 63 a), w którą wchodzi odpowiednio zacięty ząb krokwi (rys. 64 b). Jest to t. zw. dach sztychowy (*stychowy*, por. rys. 65). Ażeby pod strzechę czy dachówkę nie nadeło zimą śniegu, przybija się do wystających nad okapem „belków” t. zw. *podprzybitkę* tak, że nad okapem jest coś w rodzaju powały.

w formie jednostronnego węgła płaskiego (rys. 67), poczem zbija się je kołkiem (*tęblém*, rys. 68). Istnieje oprócz tego drugi sposób łączenia krokwi (rys. 69 i 70).

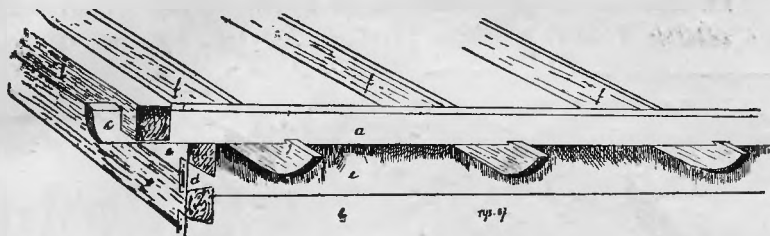

56. Wystające części „belków“ z wycięciami bardziej skomplikowanymi.
(*n* węgiel dolny, *o* górny, w który wchodzi *plátwie*).

Gdy dom jest pod dachówką, łączy się czasem krokwie t. zw. *buntem* (rys. 77 b)¹⁾. Chodzi tu o wzmocnienie krokwi (i oczywiście dachu). Taki *bunt* ma tylko co druga para krokwi. O ile przy chacie są t. zw. *facjaty* (mian. l. poj. *facyját*), skrajne

¹⁾ Forma *bunt* rozwinęła się zapewne z *bënt* ≤ *bánt* ≤ *bant*.

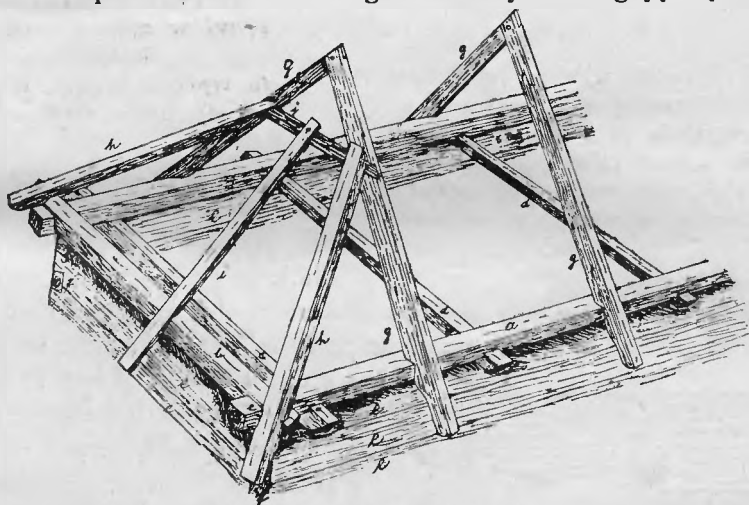
krokwie mają *bunt* zawsze. Przy dachu „sztychowym“ są one nieraz wzmocnione podpórkami (rys. 65 d).

57. Plátwie.

(*a* plátew podłużna, *b* poprzeczna, *c* węgiel, w którym się schodzą, *d* węgły ściany, *e* belki ściany, *f* belki, na których spoczywają plátwie podłużne i powała)

18. Dwie główne połowy dachu mają w ogólnym zarysie kształt trapezu równoramiennego. U szczytu zbiegają się one

58. Zrąb dachu z krokwiami.

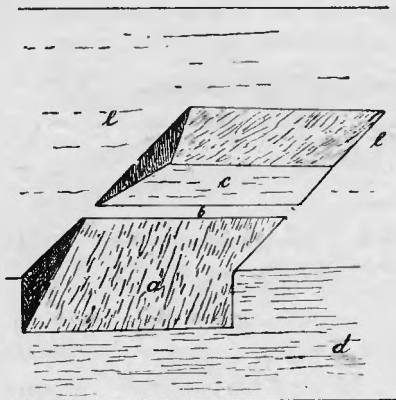
(*a* plátew podłużna, *b* poprzeczna, *c* ich węgiel, *d* belki, na których leży powała, *e* belki ściany, *f* węgły, *g* krokwie główne, *h* krokiew skrajna, *i* środkowa krokiew w *zátátku*, *j* podpórka).

pod kątem. Domy, kryte dachówką¹⁾, mają dach więcej płaski i kąt zawarty między krokwiami zbliża się do kąta prostego.

¹⁾ Są one oczywiście nowsze.

Pod słomę stawia się dachy ostrzejsze, by uzyskać lepszy ściek wody.

19. Boczne strony dachu są to t. zw. zatyłki (mian. *zátátek* || *zátétek*, l. mn. *zátálki* || *zátélki*). Zatyłek, którego długość

rys. 59.

59. Wycięcie w *plátwi*, w którym osadza się krokiew.

(*a* wycięcie skrajne, *b* grzbiet czyli ząb, o który zahacza się krokiew, *c* wgłębienie środkowe; *d* powierzchnia boczna *plátwi*, *e* powierzchnia górna).

tátek ze słomy, wtedy jest on zawsze nachylony do głównych płaszczyzn dachu. Polega to na tem, że nachylona jest skrajna

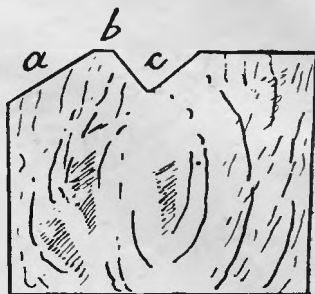

rys. 61.

61. Zacięcie dolnego końca krokwi w kształcie węgła, widziane z boku.

¹⁾ Krokiew skrajna ma — oprócz belek narożnych — jeszcze jedną w środku (rys. 58*i* oraz 71*c*).

²⁾ *Zátátek* może mieć dwojakie zakończenie: takie, jak na rys. 88 lub też jak na rys. 89, 90, 91, co zależy od tego, czy *poprzécka* jest umieszczona niżej (rys. 58*j*), czy bliżej szczytu dachu (rys. 71*d*).

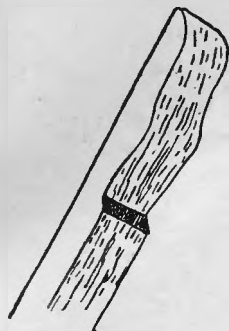
rys. 60

60. Przekrój poprzeczny *plátwi* w miejscu osadzenia krokwi.

(*a* wycięcie skrajne, *b* ząb, *c* wgłębienie środkowe).

podstawy równa się długości *plátwi* poprzecznej, ma zawsze postać trójkąta równoramiennego. Jeśli to jest *zátátek* ze słomy, wtedy jest on zawsze nachylony do głównych płaszczyzn dachu. Polega to na tem, że nachylona jest skrajna krokiew (rys. 58*h* i 71*b*)¹⁾. Łączy się ona u szczytu z następną *krokwą* przy pomocy podpórki (*poprzécki*), która podobna jest do *buntu* (rys. 58*j*, 71*d*)²⁾.

30. W nowszych domach *zátátek* ze słomy zastąpiony

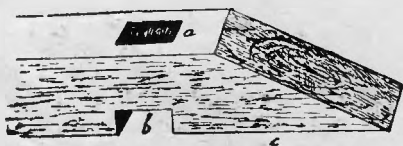

rys. 62.

62. Zacięcie krokwi w dolnej części w kształcie węgla, widziane z góry.

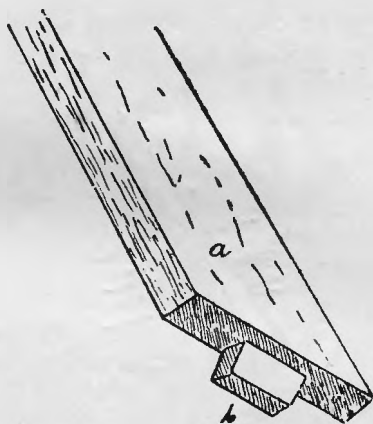
jest facjatem (*facyjåt*) z desek. Wtedy główne połączenie dachu mają kształt prostokątów. Skrajne krokwie tkwią w węgle *plåtwi* (rys. 72 c, e), w którym jest wycięcie takie, jak na rys. 59. Zwykle domy mające facjaty, kryte są dachówką, ale trafiają się też i pod słomę. *Facyjåt* ma różny wygląd: może być zupełnie prosty bez żadnych ozdób (rys. 73) lub z deskami, ułożonymi promienisto¹⁾ (rys. 74, 75 i 76). Przy dachu „sztychowym“ może on być wklęsły (rys. 76 i 77²⁾). Szczyt jego ma czasem od frontu ozdobne zakończenie (rys. 80). — Facjat tylny jest zwykle mniej ozdobny, zaopatrzone w drzwiczki (rys. 78)³⁾.

21. Mając zrąb dachu (rys. 58 i 65), pobija się go łatami (*łaci sie*). Na jednej stronie dachu jest dziesięć, jednaście lub więcej łat. Są to długie żerdzie ociosane z dwu stron i ostru-

rys 63.

63. „Belek“ przy dachu „sztychowym“ (a dziura w „belku“, w którą wchodzi ząb krokwi, b węgiel, c wystająca część belki poza zrąb ściany).

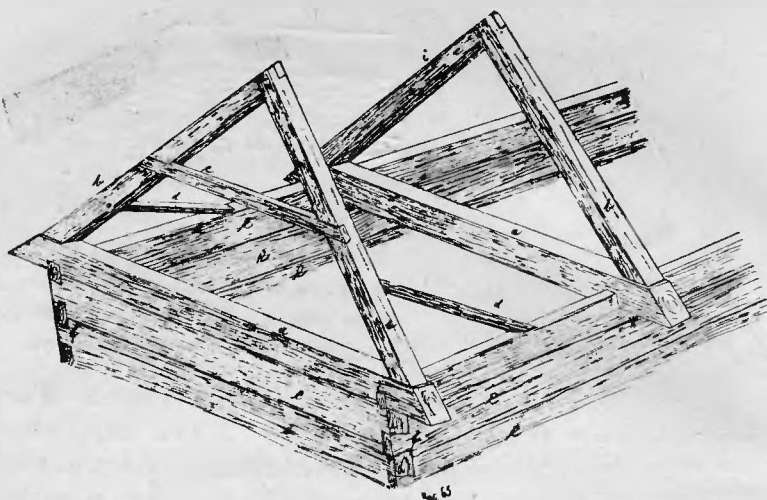
rys 64

64. Krokiew z zębem przy dachu „sztychowym“.
(a krokiew, b ząb, który wpuszcza się w „belek“, odpowiednio wyłobiony).

¹⁾ *Facyjåt*, zwrócony ku drodze, ma zwykle okienko (rys. 74 d i 75 c).

²⁾ U spodu są niekiedy ozdobne wycięcia. Jeśli facjat jest zupełnie prosty, wycięcia te są w deskach (rys. 81 i 82). Gdy deski są ułożone promienisto, albo gdy *facyjåt* jest wklęsły, przybija się osobną deskę, ładnie powyrzynaną (rys. 83 d).

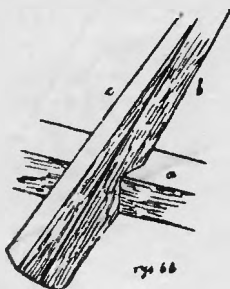
³⁾ Często szpary między deskami facjatu zasłania się cienkimi listewkami (rys. 79).

65. Zrąb dachu sztychowego.

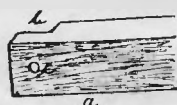
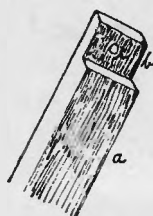
(*a* belki, *b* krokwie, *c* bunt, *d* podpórka, *e* belki ściany, *f* węgły).

gane z kory ośnikiem¹⁾ (rys. 91 *d* i 92 *b*). Do krokwi przybijano je dawniej kołkami, obecnie używa się do tego tylko gwoździ.

66. Krokiew z nadbitką.

(*a* płatew, *b* krokiew, *c* nadbitcie).

rys. 67.

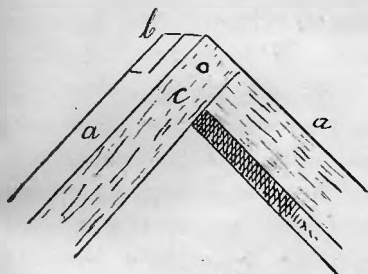
67 Krokiew, złączona w kształcie jednostronnego węgła płaskiego.

(*a* krokiew, *b* zacięcie, *c* dziura na tétel).

We frontowej stronie dachu wycina się jedną lub dwie łąty na długość metra lub więcej. Powstaje otwór (rys. 84 *b*)²⁾,

¹⁾ Gdy drzewo na łąty jest zbyt grube, przeryna się je piłą na dwie lub cztery części. Przy budynkach pod dachówkę daje się łąty równe, oberznęte w tartaku na kostkę (rys. 77 *c*).

²⁾ Może on być przesunięty więcej ku środkowi, ale w tej części dachu, która znajduje się nad izbą.

rys. 68.

68. Krokiew po złączeniu.
(*a* krokwie, *b* miejsce złączenia,
c *tébel*).

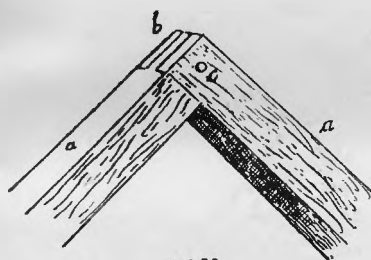

rys. 69.

69. Inny sposób łączenia krokwi.
(*a* krokwie, *b* wycięcie w jednej krokwi,
c ząb krokwi, *d* dziura na *tébel*).

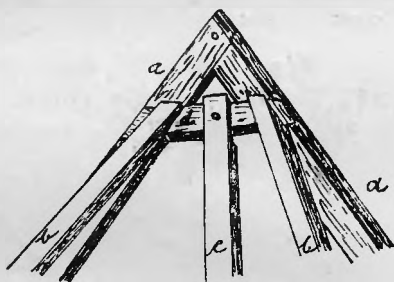
przez który podaje się siano na strych (czyli na t. zw. „górze“) ¹⁾, by w zimie było cieplej. Otwór ten zatyka się snopkami, które nie są przywiązane do łąt tak, że je można łatwo w razie potrzeby usunąć.

22. Dach pokrywa się (*posywał się*) małymi snopkami

rys. 70.

70. Krokiew po złączeniu.
(*a* krokwie, *b* miejsce złączenia,
c *tébel*).

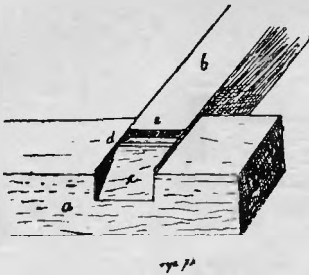
Rys. 71.

71. Zrąb szczytu dachu.
(*a* krokiew zwyczajna, *b* krokiew skrajna, nachylona do poprzedniej [*a*],
c belka środkowa w skrajnej krokwi,
d podpórka, na której wspiera się belka *c*).

słomy²⁾. Są to t. zw. *zákosy* (mian. l. poj. *zákos*), częściej nazywane *zakośnikami* (mian. *zakośnik*) i *głowacze* (mian. *głowác*, l. mn. *głowáce*). Przedtem należy oczywiście snopek do poszy-

¹⁾ W chatach, które mają *facyjátý*, słomę itd. podaje się drzwiczkami, umieszczonymi w tylnym facjacie (rys. 78 d).

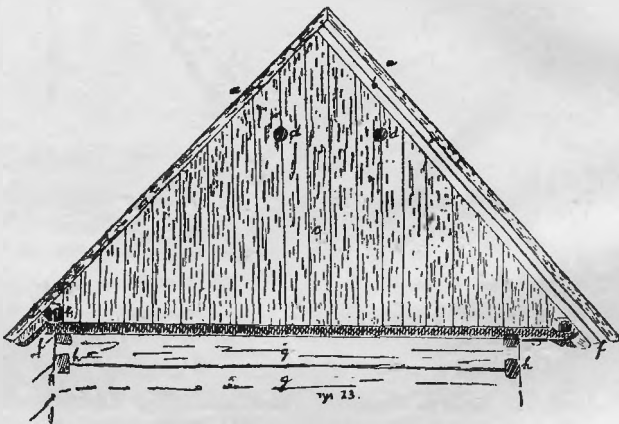
²⁾ Obecnie coraz więcej budują domów pod dachówkę, co wobec gęstego zabudowania wsi jest konieczne. Każdy rząd dachówek nazywa się *sárém* (mian. l. poj. *sár* ≤ niem. Schar).

72. Wycięcie w węgle *plátwi*, w które wchodzi skrajna krokiew, do której przybite są deski facjatu.

(*a* *plátew* podłużna, *b* poprzeczna, *c* wycięcie skrajne, *d* ząb, o który zahacza się krokiew, *e* wgłębienie środkowe — por. rys. 59 i 60).

22 a. Zakośniki daje się zawsze na pierwszą łątę (rys. 84 c i 87 c), na róg dachu (rys. 84 a, 87 a, 88 a, 89 a, 90 a i 91 a)¹⁾ i często na ostatnią łątę, na której sterczą jakby

73. Facjat prosty.

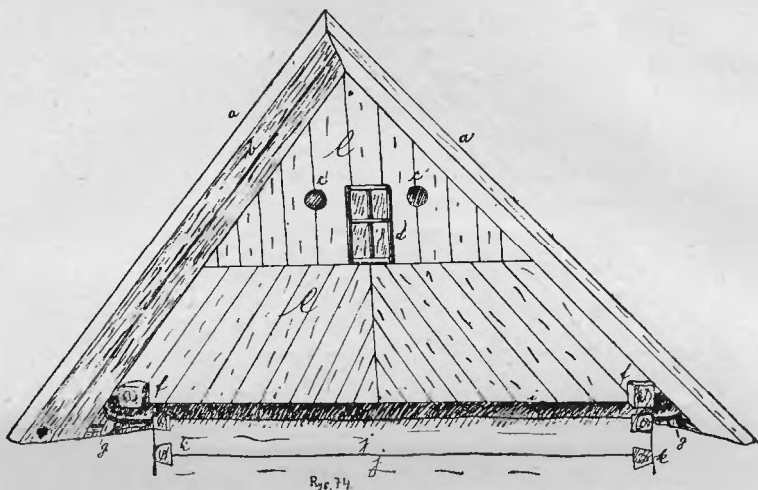
(*a* deski przybite do łąt, tworzące obramienie zewnętrzne i chroniące dachówkę z boku przed wiatrem, *b* podbicie od spodu, *c* deski facjatu, *d* otwory okrągłe w deskach, *e* końce *plátwi* podłużnych, *f* krokiew, *g* belki ściany, *h* węgły).

¹⁾ Narożnik (*nároźnik*) ma więc kształt odwróconych schodów. Zwykle *zakośniki*, z których jest zrobiony, są równe. Ale niektórzy chłopci robią na-

wania dachu odpowiednio sporządzić (wykręcić). W tym celu bierze się słomy tyle, ile chłop może objąć dwiema garściami i obwiązuje się ją w środku dość ciasno cienkiem powrośłem. Następnie dzieli się tę słomę na dwie (mniej więcej równe) części i wykręca się je w dwie przeciwne strony. Tak powstaje *zakośnik* (rys. 85). *Głowące* robi się podobnie, lecz słomę przewiązuje się powrośłem bliżej t. zw. *knębi* (mian. l. mn. *knębie* < *knębie*), tj. dolnej części słomy (rys. 86). Takie snopki robią wrażenie, że składają się z dwu mniejszych.

II. Mapa gęstości zabudowania wsi i przysiółków.

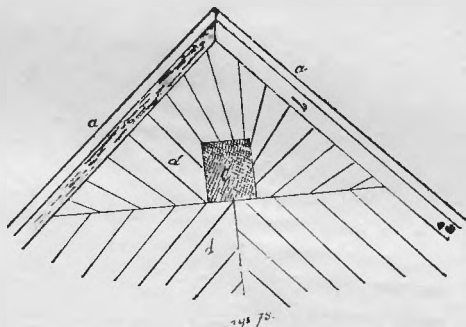

74. Frontowy facjat promienisty z okienkiem.

(a obramienie zewnętrzne, b podbicie, c otwory, d okienko, e facjat, f końce plátwi podłużnych, g krokwie, i „belek“, j belki ściany, k węgły).

grzbiet równy (rys. 76 e, 89 c i 89 c) lub powycinany (rys. 90 c i 93 e)¹⁾. Na inne łąty kładzie się *głowące*. Naturalnie *zakośnik* knąbiami leży na dół, gdy *głowac* ma je zwrócone ku górze.

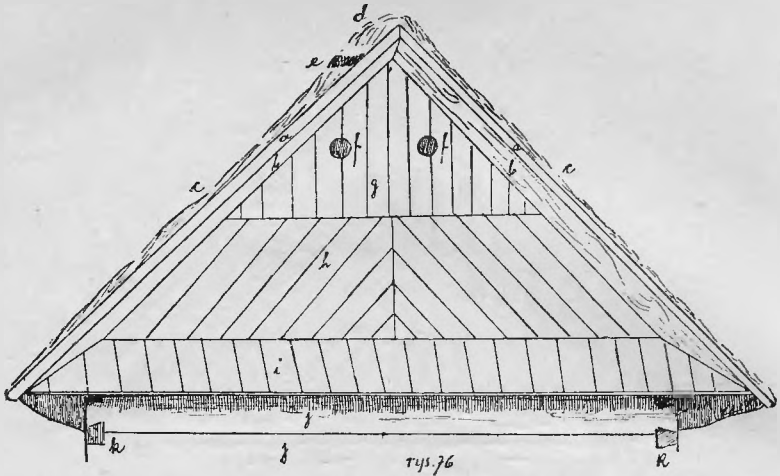
22 b. Każdy snopek przywiązuje się do łąty. W tym celu odgina się od spodu nieco słomy z jednej i drugiej połowy snopka, skręca się w powrósło, które obwija się dokoła łąty (rys. 92 e). Można także powrósło, kręcić przy pomocy kołka (jak przy wiązaniu

75. Inny rodzaj facjatu promienistego.
(a obramienie zewnętrzne, b podbicie, c okienko, d deski facjatu).

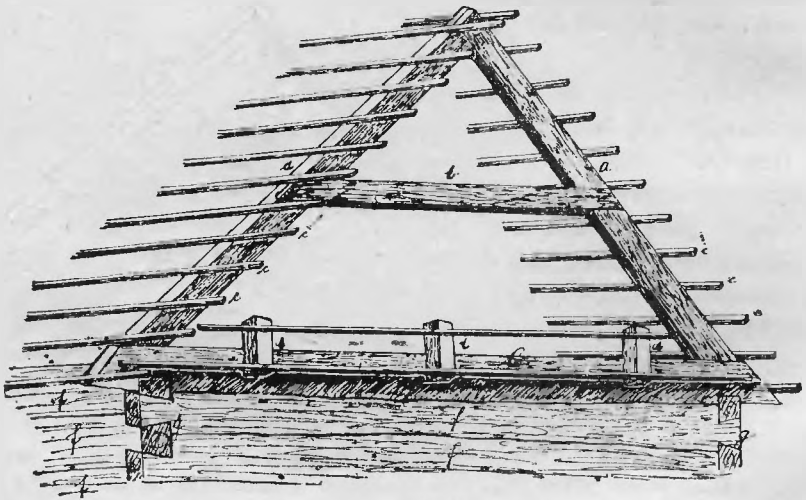
rozniki bardzo starannie. Na pierwszą łątę kładą dwa grube *zakośniki*, na drugą cieńsze, potem jeden gruby, a następnie cieńsze i tak aż do szczytu. Po obu stronach narożnika dają również co drugą łątę jeden *zakośnik* (rys. 87 b). Prócz tego jeden lub nawet kilka *zakośników* może być u szczytu *zátátka* (rys. 88 e); jednakże *zátátka* może mieć także inne zakończenie (rys. 89, 90 i 91).

¹⁾ Mogą być u szczytu dachu tylko same *głowące*. Wtedy dach jest równy (rys. 91 c).

76. Facjat wklęsły.

(*a* obramienie zewnętrzne, *b* podbicie, *c* strzecha, *d* kalenica, *e* zakończeni dachu, *f* otwory okrągłe, *g* górna część facjatu, *h* część dolna o deskach, ułożonych promienisto, *i* daszek, tworzący okap poprzeczny, *j* belki ściany, *k* węgły).

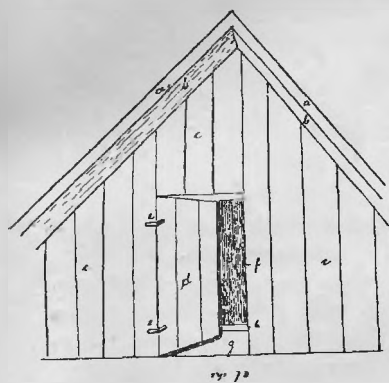

Rys. 77.

77. Szkielet facjatu wklęsłego przy dachu „sztychowym“.

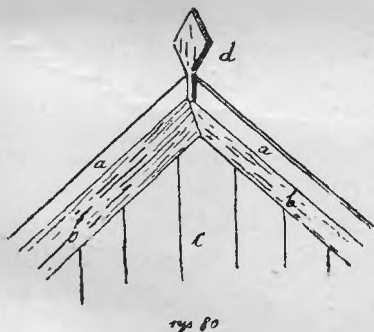
a krokiew, *b* bunt, *c* łąty, *d* podpórki na łąty przy okapie poprzecznym, *e* „belek“, *f* belka ściany, *g* węgły).

żyta w polu): wtedy snopki przymocowane są silniej. Nadto łączy się jeszcze snopki między sobą powrósem, ukreconem z garstki słomy, z dwu snopków sąsiednich¹⁾.

78 Część tylnego facjatu z drzwiczkami. (a obramienie zewnętrzne, b podbicie, c deski facjatu, d drzwiczki, e zawiasy, f otwór z powodu otwarcia drzwiczek, g płatew poprzeczna, h deski powaly).

na ostatniej łacie są *głowące* (rys. 91 e), wtedy szpara między obiema połowami dachu jest duża i perz nie mógłby się utrzymać. Dlatego kładzie się na

80. Ozdoba na szczycie dachu. (a obramienie zewnętrzne, b podbicie, c deski facjatu, d szczyt ozdobny).

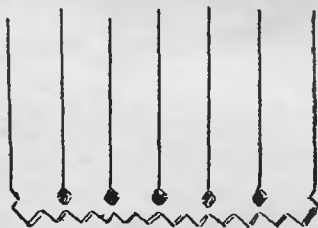
23. Mając tak wykończony dach układa się dopiero kalenicę (mian. l. poj. *kalénica* rys. 76 d, 88 d, 89 d, 90 d i 93 a). W tym celu na sam szczyt dachu daje się perz lub paździerze (*perz* *abo paździora*) lub jedno i drugie, by

79. Listewka do zatykania szpar między deskami facjatu.

Rys. 79.

zatkąć szparę, jaka powstała między obiema stronami dachu. Jeśli

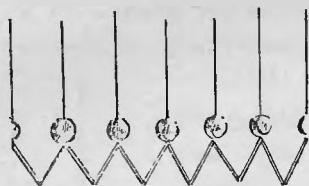

rys. 81.

81. Ozdobne wycięcia u dołu facjatu prostego.

tyczki w odległości paru decymetrów jedna od drugiej, poczem dopiero na nich układa się kalenicę. Tyczki te z czasem zgniąją,

¹⁾ Mimo tego silna burza zrywa nieraz poszycie.

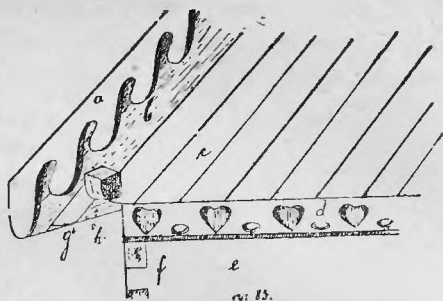

rys. 82

82. Inny rodzaj ozdoby u dołu facjatu prostego.

ale przez do tego czasu już się uleży tak, że kalenica nie zapadnie się zbyt prędko i woda deszczowa przez nią się nie przecisnie. — Gdy szpara jest węższa,

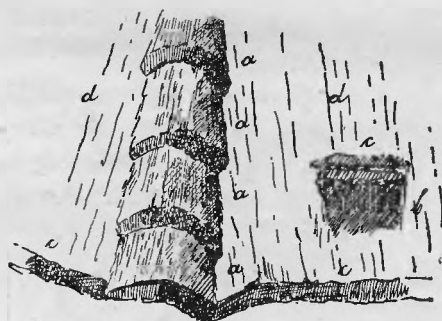
a więc gdy ostatni rząd snopków tworzą *zakośniki*, układa się kalenicę bez żadnych podpórek. Aby jej wiatr nie zrywał,

rys. 83.

83. Ozdobne wycięcia u dołu facjatu promienistego.

(*a* obramienie zewnętrzne, *b* podbicie, *c* deski facjatu, *d* deska powyrzynana, przybita u dołu facjatu, *e* belki ściany, *f* węgły, *g* krokiew, *h* lata).

rys. 84.

84. Narożnik zwykły dachu.
(*a* *zakośniki* narożnika, *b* otwór w dachu, *c* *zakośniki* u dołu strzechy, *d* strzecha z *głowaczów*).

rys. 85.

85. *Zakośnik* czyli *zakos*.

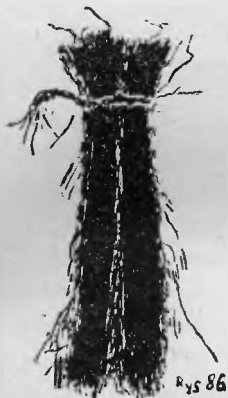
przykłada się ją ciężkimi kawałami drzewa (zwykle spróchniałego, by było cięższe, rys. 89 *e*), albo t. zw. krzyżakami (mian. l. mn. *krzyżaki*), por. rys. 93, 94 i 95.

III.

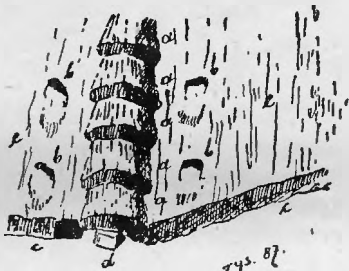
24. Drzwi i sposób ich zamykania. 25. Ściana poprzeczna między izbą i sienią. 26. Sień, komórka, strych. 27. Powąta. 28. Rozkład sprzętów w izbie 29. Komin i piec chlebowy. 29 a. Kapa. 30. Wierzchnica. 31. Świecák.

24. Z kolei należy też powiedzieć coś o urządzeniu wewnętrznem chaty. Z podwórza wchodzi się do sieni (rys. 1)¹⁾,

przez dość wysoki, (często w środku już wytarty lub wygniły) próg. Drzwi odsieni, zarówno jak i od izby, umocowane są na dwóch hakach, tkwiących w tylnym słupie odrzwi (rys. 96 c); na te haki nasadza się sztaby żelazne z okrą-

86. Głowác.

87. Inny rodzaj narożnika. (a *zakośniki* w narożniku, b *zakośniki* boczne, mające na celu wzmocnienie narożnika, c *zakośniki* na pierwszej łacie, d *krokiew e* strzecha z głowaczów).

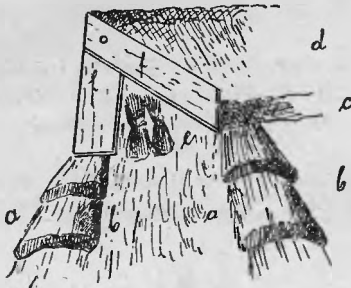
głemi otworami, przybite do drzwi (rys. 97 c)²⁾. Futryn odrzwnie mają. W słupach, w progu i poprzecznem wiązaniu odrzwi wycięte jest wyżłobienie, by drzwi dobrze przylegały (rys. 96 b i 99 b).

Drzwi zewnętrzne nie zawsze sięgają do samego wiązania odrzwi. Wtedy u góry umieszcza się t. zw. *spáge* (mian. *spága* < niem. *Spange*, por. rys. 100 b), do której przylega okienko (rys. 101 i 102 c). Czasem *spága* jest ozdobnie powyrzynana (rys. 102 b).

Drzwi od sieni zamykają się rozmaicie. Najpospolitszy jest skobel (rys. 103 i 104). Jeden hak wbija się w słup odrzwi, drugi w deskę skrajną drzwi (rys. 103 c i 104 c). U drzwi wisi żelazna sztaba (rys. 103 d), którą zakłada się na drugi hak

¹⁾ Przy starszych chatach wchód z podwórza jest wprost do sieni. Dopiero od niedawna do sieni dobudowuje się ganek.

²⁾ Były też w chatach t. zw. drzwi biegunowe (rys. 98), tj. obracające się na osi, jak dziś u stodół. Oś stanowił jeden bok drzwi (b).

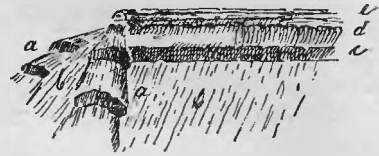

rys. 88.

88. Zakończenie *zátátka*

(*a* *zakośniki* w narożnikach, *b* strzecha z *głowaczów*, *c* zakończenie z *zakośników*, *d* kalenica, *e* *zakośniki* u szczytu *zátátka*, *f* deski obramiające kalenicę, celem zabezpieczenia jej przed wiatrem).

izby¹⁾ (rys. 105 *e, f* i 106 *e*)²⁾. W niektórych chatach zamiast klamki istniała drewniana zakrętka (rys. 108 i 109 *d*), a do lepszego zamknięcia służyła (i jeszcze częściowo służy) drewniana zasuwa (*zúsowa* — por.

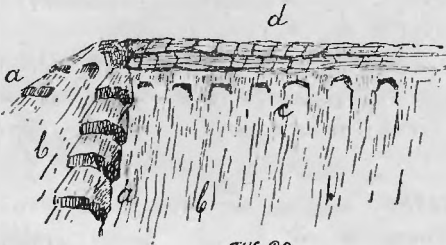
rys. 89.

89. Inne zakończenie *zátátka*.

(*a* narożniki, *b* strzecha, *c* zakończenie dachu *zakośnikami*, *d* kalenica, *e* kawał drzewa przyciskający kalenicę).

(rys. 104 *d*), by w powstały otwór (*f*) wetknąć kłódkę lub zwykły kołek, czy nawet kawałek kija. — Jest (oprócz tego) do codziennego użytku klamka (*klémka*), jak u drzwi, prowadzących do

zamykania (rys. 105 *e, f* i 106 *e*)²⁾. W niektórych chatach zamiast klamki istniała drewniana zakrętka (rys. 108 i 109 *d*), a do lepszego zamknięcia służyła (i jeszcze częściowo służy) drewniana zasuwa (*zúsowa* — por. rys. 110 *d* i 111 *d*)³⁾.

rys. 90.

90. Inne zakończenie dachu przy pomocy *zakośników* i *głowaczów*, ułożonych naprzemian.

(*a* narożniki, *b* strzecha, *c* zakończenie strzechy, *d* kalenica).

rys. 91.

91. Zakończenie dachu *głowaczami*.

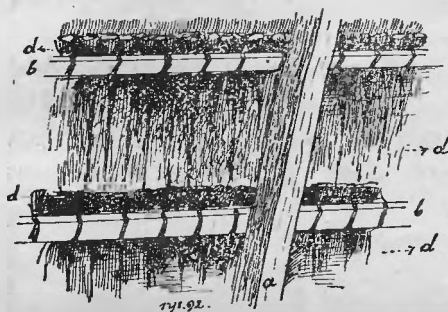
(*a* narożniki, *b* strzecha, *c* krokiew, *d* łąty, *e* rząd *głowaczów* na ostatniej łącie).

¹⁾ Dziś klamka ma inny wygląd (por. rys. 107).

²⁾ U drzwi, prowadzących do sieni, klamka jak na rys. 105 jest od zewnątrz. Rys. 106 przedstawia klamkę od wewnątrz. W izbie jest odwrotnie.

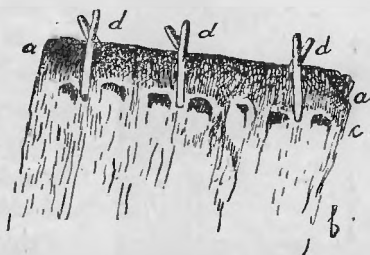
³⁾ Porządna zasuwa drewniana istniała tylko przy komorach (rys. 112 *d*). Był to kawał twardego drzewa, a w nim trzy otwory, by w nie można wsadzić klucz, stosownie sporządzony (rys. 113). Zewnętrzna strona zasuwy

25. W sieni za drzwiami jest istny skład najrozmaitszych r upieci¹⁾. Przy poprzecznej ścianie, oddzielającej sień od izby (rys. 117) stoi słup komina

92. Strzecha od wewnątrz.

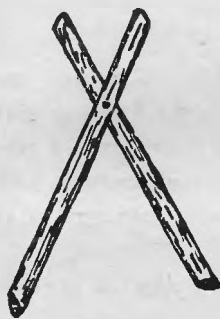
(a krokiew, b łąty, c powrósla, któremi są przywiązane do łąt głowíce, d górna część głowíców, wystająca w postaci jakby grzbietu).

rys 93.

93. Umocnienie kalenicy. (a kalenica, b strzecha, c zakończenie strzechy — por. rys. 90; d krzyżaki).

(rys. 117 e), wybiegając prosto aż na dach. W nim znajduje się gruba, t. zw. *grubka* (f), gdzie składa się różne drobniejsze przedmioty albo kury noszą jaja. Wyżej nieco widać otwór (g), którym wydobywa się sadze. Zwykle zatyka się go kawałkiem deski. Komin ten jest do wysokości powały bielony z dwu stron²⁾. Za nim jest znowu skład rupieci³⁾. Dalszą część ściany poprzecznej tworzy od komina ściana pieca, (rys.117c)

Rys. 94.

94. Krzyżiak.

Rys. 95.

95. Inny rodzaj krzyżiaka.

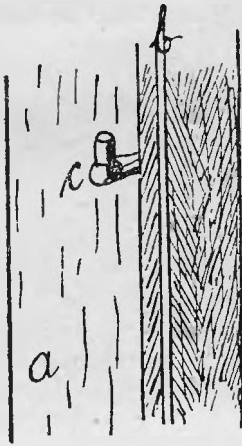
jest całkiem prosta (rys. 114). Strona wewnętrzna, zwrócona do ściany, miała dwa podłużne graniaste rowki (rys. 116 a), w które wchodziły jakby dwie „sprężyny“ z drzewa dębowego (rys. 115 c).

¹⁾ Znajduje się tam: łopata czyli rydel, *grace*, *pazory*, t. j. motyka o dwu lub trzech odnogach do kopania ziemniaków itd.

²⁾ Sień ma zabieloną tylko tę ścianę, która tworzy zarazem ścianę izby i to po ten właśnie komin.

³⁾ Stoi tam: *trefus* (lub *tryfus*), t. j. beczka do „polewania“ bielizny,

kóra leży równo z przyciesią¹⁾. — Przy tylnej ścianie stoi zwykle duża beczka na kapustę, a zaś wzdłuż drugiej ściany poprzecznej — stępa, przy stępie drabina do włożenia na strych.

rys 96.

96. Hak, na którym osadzone są drzwi. (a tylny słup odrzwi, b wyźłobienie w słupie, c hak).

komórką służy za skład drzewa materiałowego, różnych narzędzi itd.

27. Z sieni wchodzi się do izby. Jest ona zawsze wybie-

nadto: łopata do chleba, ożóg (wożóg), tj. długi drażek, na który zakłada się słomiane pomietło (pomietło || pumietło), służące do wymiatania węgla i popiołu z pieca, pociąsek (|| pociąg), czyli drażek z drewnianą (czasem żelazną) kociubą do wygarniania węgla z pieca itd.

¹⁾ Przy budowie chaty zakłada się w tej ścianie tylko przycies, po czym następuje pusta przestrzeń, wreszcie u góry kładzie się trzy lub cztery drzewa (por. rys. 117 b'. W tę pustą przestrzeń wchodzi właśnie ściana pieca. Chodzi tu prawdopodobnie o oszczędność drzewa budulcowego i o zabezpieczenie się przed możliwym pożarem, który z czasem mógłby wybuchnąć, gdyby ściana pieca wykruszyła się i wypadła

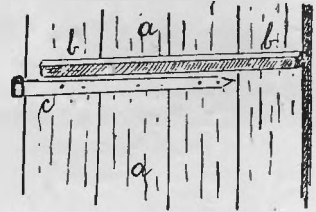
²⁾ Podłoga znajduje się tylko w komorach i w komórce przy sieni. W izbie daje się podłogę dopiero od niedawna.

³⁾ Zwykle robi się to w czasie bielenia (na Boże Narodzenie i na Wielkanoc).

26. Podłogi w sieni (jak i w izbie) niema²⁾. Zamiast niej jest tylko ubite klepisko z gliny, w którym jednak wybijają się łatwo doły i trzeba je co jakiś czas równać³⁾. Powąły nad sienią niema.

Tylko gdzieś z boku pod tylną ścianą chaty leży kilka desek, by można było przejść z jednej części strychu (nad komórką) na drugą, tj. nad izbę.

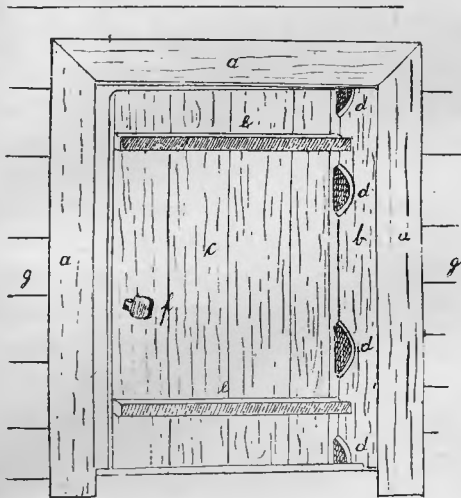
Nad komórką umieszczona jest długa tyka, końcami zaczepiona o łąty. Na niej zimą i latem siedają kury. To też nawozu kurzego na powale pełno, a często i na sieni. Strych nad

rys 97.

97. Zawias.

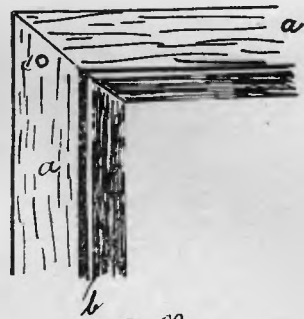
(a drzwi, b spąga, która łączy deski drzwi, c zawias).

rys 98.

98. Drzwi biegunowe.

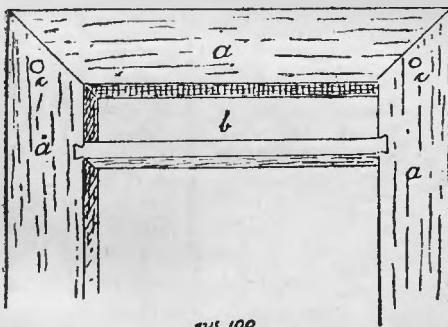
(*a* odrzwi, *b* oś drzwi, *c* deski drzwi, *d* wycięcia „ozdobne“ w skrajnej desce drzwi, stanowiącej ich oś, *e* spąg, *f* rączka do pociągania, *g* belki ściany).

Rys. 99.

99. Wyżłobienie odrzwi, do którego przylegają drzwi. (*a* odrzwi, *b* rowek, *d* tétel).

lona, jakkolwiek bieli się ją tylko trzy razy na rok (wyjątkowo częściej, zwykle przed jakąś uroczystością domową, n. p. weselem lub chrzciniami). Powaly i „belków“¹⁾ nie bieli się naogół nigdy. Jest ona zwykle koloru ciemno-brązowego. czasem nawet czarna (oczywiście w starszych chatach). Ułożona jest z grubych, olszowych belek, które dochodzą do kilku cali²⁾. Niektóre „deski“ nie są rznięte, lecz ciosane, w obu wypadkach nieheblowane. W tych chatach

rys. 100.

100. Poprzeczna spąga, przy okienku nad drzwiami prowadzącymi do sieni. (*a* odrzwi, *b* spąga, *c* tétel).

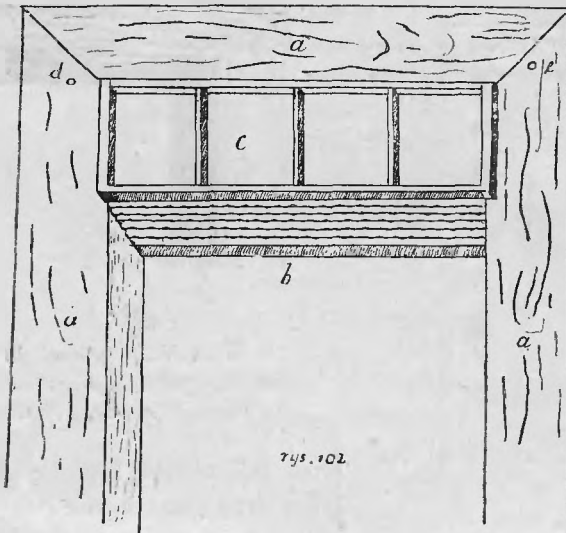

Rys. 101

101. Okienko nad drzwiami (por. rys. 100).

¹⁾ Na środkowym „belku“ widnieje często napis, mówiący, kto daną chatę wystawił, przytem wyrznięta jest czasem data wybudowania, krótka modlitwa o błogosławieństwo i t. d. W środku „belka“ wbity jest hak, na którym wiesza się zabita świnia, celem jej oprawienia.

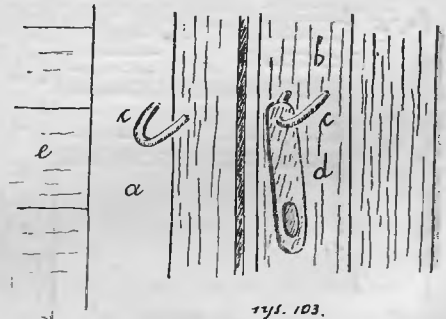
²⁾ Obecnie na powalę przeznaczają się deski dwucalowe z drzewa sosnowego (rzadziej świerkowego).

102 Okienko nad drzwiami sieni.

(a odrzwi, b spąga, powyrzynana ozdobnie, c rama okienna, d tēble).

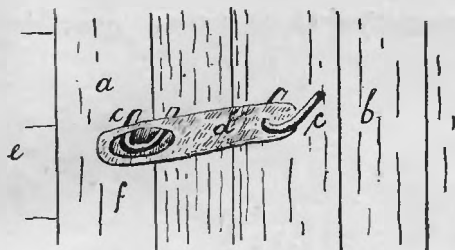
stoi szafa (a), w której mieszczą się naczynia kuchenne (miski, garnki itd.). Przestrzeń od szafy wzdłuż frontowej ściany zajmowała długa ława (b). Była ona gruba i szeroka, wyciosana z jednego pnia olszowego, spoczywająca na dwóch pniakach (c)¹⁾. Sięgała ona aż do stojącego w kącie izby łóżka (d). Pod oknem (m) od strony drogi znajduje się stół (e), tuż obok stoi drugie łóżko (czasem jest i trzecie); przy tylnej ścianie mieszczą się żarna, (żarna f), wreszcie czwarty kąt zajmuje piec (k, n, j). Prócz tego jest jeszcze parę mniejszych stołków. —

103. Skobel.

(a słup odrzwi, b drzwi, c haki.
d sztaba żelazna z otworem, e ściana).

¹⁾ Dziś już taką ławę trudno spotkać. Tu i ówdzie można ją było oglądać przed wybuchem wojny. Zamiast tych ław ciężkich i niewygodnych są mniejsze (w każdym razie dość długie) ławki na czterech nogach.

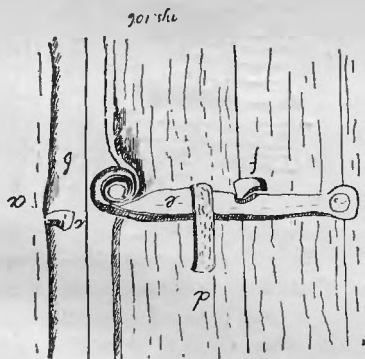

rys. 104.

104. Zamknięcie drzwi na skobel.
(a odrzwi, b drzwi, c haki, d sztaba
żelazna, założona na hak, wbity w słup
odrzwi, f otwór, w który wkłada się
kołek lub kłódkę).

Na ścianie od strony drogi, często też
(przynajmniej częściowo) od strony
podwórza i na tylnej ścianie (nad
łóżkiem) wiszą obrazy. — Ponadto
wzdłuż tylnej ściany na przestrzeni od „belka“ do „belka“ jest
półka, poniżej zaś grządka (grządka, rys. 119), tj. dość długi

drażek (e) na drewnianych wie-
szadłach (d), przybitych do „bel-
ków“. Wieszają się na niej bieliznę
jakąś, potrzebniejsze odzienie,
w zimie zaś przedzionka (mian.

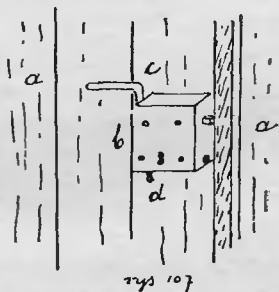
106. Klamka u sieni od wewnątrz
(w izbie od zewnątrz).

(a słup odrzwi, b wyżłobienie w słupie,
c hak, na który zakłada się klamkę,
d drzwi, e sztaba klamki, f dźwignia —
por. rys. 105 e).

rys. 105.

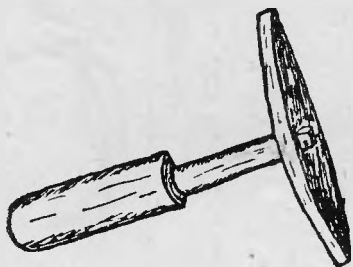
105. Klamka u sieni od ze-
wnątrz (w izbie od wewnątrz).
(a słup odrzwi, b wyżłobienie
w słupie, c drzwi, e dźwignia
klamki do naciskania, f rączka
klamki, g hak, na który za-
chodzi sztaba klamki).

rys. 107

107. Klamka nowoczesna.
(a odrzwi, b klamka z rączką c
i zasuwką d).

l. poj. przydziönko, l. mn. przydziönka,), tj. pasma uprzedzionych nici.

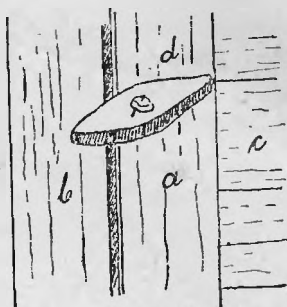

Rys. 108.

108. Drewniana zakrętka w starszych chatach.

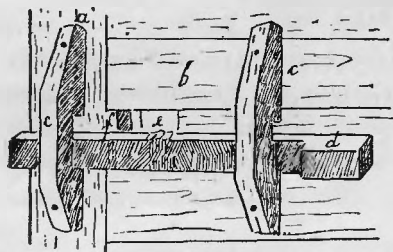
Na oknie lub nad oknem znajduje się krzyż (*pasyjka*), jakaś figura Matki Boskiej i wazonki z kwiatami¹⁾.

29. Oto wszystko, co znajduje się w izbie. Na bliższą uwagę zasługuje jeszcze piec (rys. 120 i 121). Składa się on

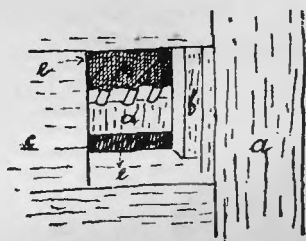
rys. 109.

109 Drewniana zakrętka po zamknięciu drzwi sieni od wewnątrz. (a słup odrzwi, b drzwi, c ściana, d zakrętka).

rys. 110.

110. Drewniana zasuwa przy drzwiach, wiodących do sieni (od wewnątrz). (a odrzwi, b ściana, c drewniane podpory, podtrzymujące zasuwę, d zasuwa, e otwór w ścianie, f wyłobienie w słupie odrzwi).

rys. 111.

111. Zasuwa drewniana przy drzwiach, wiodących do sieni widziana od zewnątrz. (a słup odrzwi, b wyłobienie w słupie, c ściana, d zasuwa, e otwór w ścianie).

z trzech (w nowszych chatach z dwóch) głównych części: z t. zw. komina (mian. *kumin*), *świecaka*²⁾) i *zwiérznicy* (nom.

¹⁾ Za wazonki służą często stare garnki blaszane z dziurawym dnem.

²⁾ W nowszych chatach go niema.

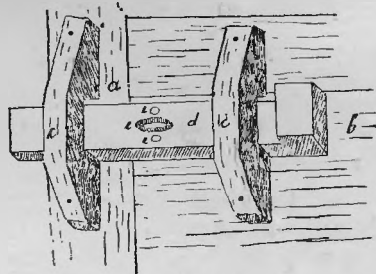
sing. *zwiérznica*). Komin (rys. 120 I, 121 I) jest to słup w kształcie sześcianu, o krawędzi wynoszącej mniej więcej metr długości. Z przodu ma grubę (*a*) dość dużą, czasem o dwu przegrodach umieszczonych jedna nad drugą¹⁾. Przegroda ta oraz sklepienie w takiej grubie jest z desek; na to sklepienie przychodzą dwie lub trzy warstwy cegły.

Na kominie znajduje się palenisko (*b*); pali się tu tylko łatem²⁾, by w izbie nie było gorąca, a także, by się szybciej gotowało, co nie jest obojętne i ze względu na oszczędność drzewa i czasu. Palenisko jest dosyć równe; stawia się na niem: kociołek (*koćieł*), tj. garnek żelazny na trzech nogach. Jeśli wypadnie gotować coś więcej, wtedy stawia się *dynarek*, tj. żelazną trójnożną pod-

Rys. 113.

113. Klucz do zasuw drewnianej przy komorze.

rys. 112.

112. Zasuwa przy komorze od wewnątrz.

(*a* odrzwi, *b* ściana, *c* podpórki, *d* zasuwa, *e* otwory na klucz).

stawkę, na której spoczywają żeleźniaki (mian. l. p. *zeleźniak*, l. mn. *zeleźniaki*). W murowanej ścianie znajduje się wgłębienie (*grupka c*), do którego podgarnuje się popiół. Dalej w tyle jest ściana pieca chlebowego, a w niej otwór t. zw. *czeluście* (*e*). Ponad czeluściami jest mały otwór (*e'*), który zatyka się, zależnie od potrzeby, czy chodzi o lepszy dostęp powietrza, czy słabszy.— Równa „podłoga” pieca chlebowego nazywa się *trzonem* (*trzon* || *czszon*). Sklepienie w piecu jest półkoliste³⁾.

Rys. 114

114. Zasuwa drewniana przy komorze, widziana od wewnątrz.

(*a* otwory na klucz).

29 a. Nad kominem wznosi się t. zw. kapa. Wspiera się ona na drążku lub grubym pręcie żelaznym (*d*). Podstawę kapy

¹⁾ Gruba ta służy za skład rupieci. W zimie siadają w niej kury i znoszą jaja. Śmieci w niej zwykle pełno.

²⁾ Czasem i w zimie w czasie „polewania”, tj. prania bielizny.

³⁾ W takim piecu zmieści się sześć dużych bochenków chleba.

stanowią dwie deski, zbite ze sobą pod kątem prostym o zacięciu w kształcie jednostronnego węgła płaskiego (por. rys. 67*b*). W tym miejscu wspierają się te deski na drążku, a końce

Rys. 115.

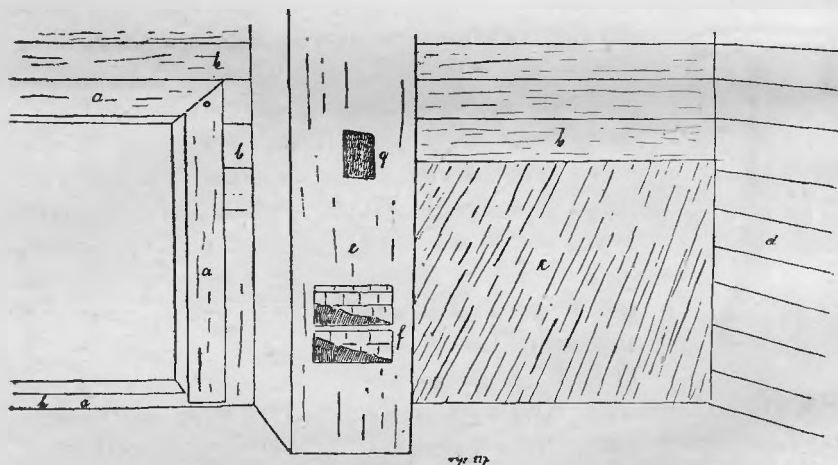
115. Zasuwa drewniana przy komorze od strony ściany. (a otwory na klucz, b „sprężyny“ dębowe, c rowki, w które wchodzi sprężyny).

Rys. 116.

116. Zasuwa drewniana przy komorze od strony ściany. (a rowki, w które wchodzi dębowe sprężyny, b otwory na klucz).

wpuszczone są w mur. Na tych deskach jest gzyms ceglany (*f*), potem układa się cegły w skos (*g*); następuje jeszcze jeden mniejszy gzyms (*h*), poczem wznosi się już prostopadle mur

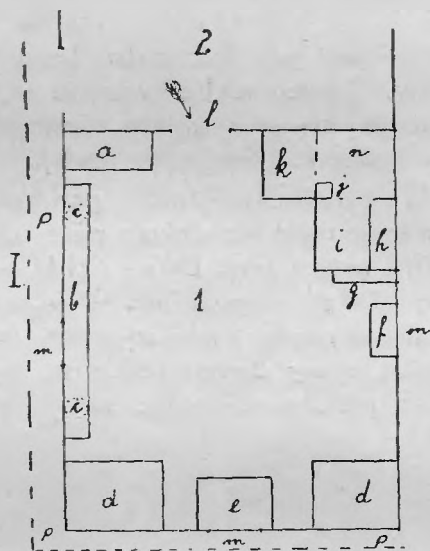
Rys. 117.

117. Część ściany, dzielącej izbę od sieni.

(a odrzwi, b ściana drewniana, c ściana pieca, d tylna ściana chałupy, e słup komina, f grubka, g otwór na sadzę).

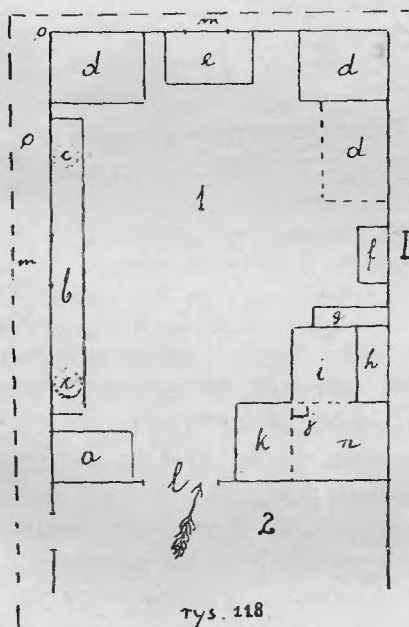
komina do powały (120 *h*¹, 121 *i*) i wyżej. Z boków kapy są czasem dwa małe murki (120 *i*)¹). Mniej więcej na poziomie

¹) Na tych murkach jakoteż na gzymsach kapy składa się drobne przedmioty (zapalki, smolne szczapy, brzytwę i t. d.).

Droga

Przechód

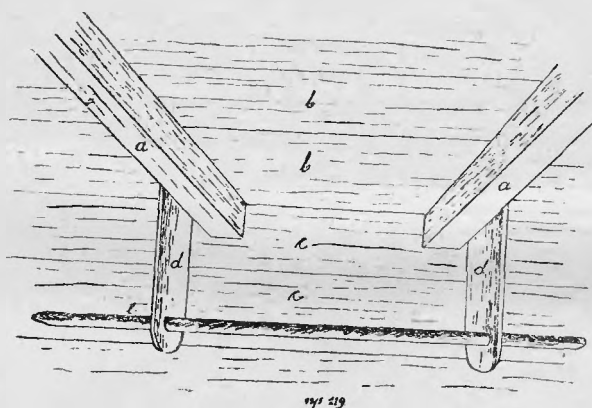
rys. 118

118. Plan rozmieszczenia mebli w izbie (1 izba, 2 sień).

(a szafa kuchenna, b ława długa, c pniaki, na których wspiera się ława, d łóżka, e stół, f żarna, g zapiecek, h wolna przestrzeń między ścianą i zwiérznicą, j świecák, k komin, l drzwi, m okno, n piec chlebowy, o wysiadka obok chaty.

drugiego gzymsu jest (wewnątrz komina) zasuwa z blachy, zwana *syber*. Czasem szyber wysuwa się na zewnątrz, zwykle jednak odmyka się go i zamyka wewnątrz komina, zapomocą dłuższego drążka (najczęściej żarnówki).

30. Wierzchnica (*zwiernica*, por. rys. 120 III i 121 II) ma więcej niż metr długości a około metr szerokości. Z przodu ma dwie gruby: wyższa (rys. 120 o i 121 k) — to palenisko, niższa (rys. 120 n i 121 j) — popielnik. W spodzie paleniska cegły są ułożone tak, że między nimi są szpary (na cal i więcej); tedy umożliwia się lepszy dostęp powietrza, tedy nadmiar popiołu spada do popielnika. Palenisko zakrywają drzwiczki z blachy

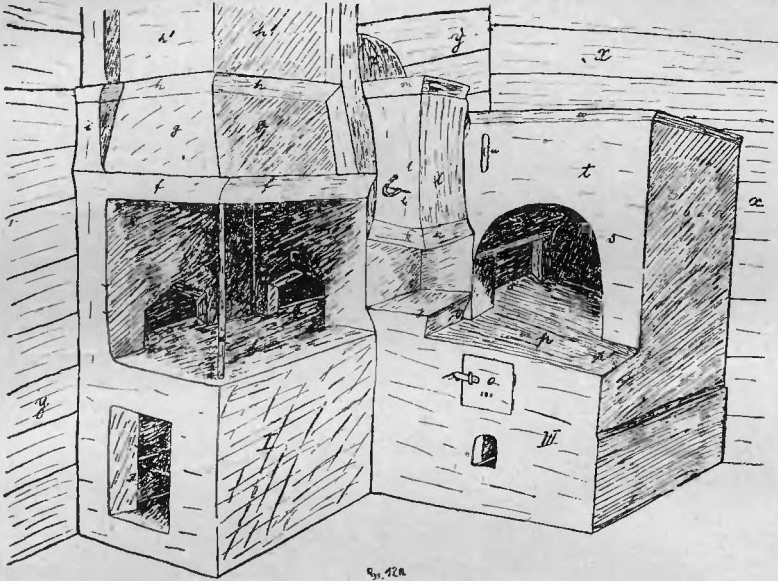
119. Grządka.

(a belki, b powała, c ściana, d drewniane wieszadła, e drążek).

na zawiasach (rys. 120 o, 121 k). Sklepienie paleniska tworzą blachy (rys. 120 p i 121 l), kładzione dawniej wprost na cegły. Aby blachy pod ciężarem garnków nie wyginały się w środku, dawano pod spód grubą belkę żelazną (około dwucalową) wspartą obu

końcami na murze. Gdy długo w piecu palono, belka się przepalała i musiano ją wyrzucić. W nowszych piecach wprowadzono ramy żelazne, które tak szybkiemu przepaleniu nie ulegają, gdyż wpuszczone w mur, nie są narażone na bezpośrednie działanie płomienia. Z tyłu paleniska i z boku jest otwór, prowadzący do rur, przewodzących dym, t. zw. *luchtów*. Takie *luchto* (z niemieckiego *Luff*) przechodzi w całej *zwiernicy*, dzięki czemu ona się rozgrzewa. Czasem piec obciążony jest (dla większej mocy) kawałkiem rafy od koła, zgiętej pod kątem prostym. Cały piec obłożony jest cienką warstwą słomy celem ochrony przed pękaniem, a następnie oblepiony równo gliną, zmieszaną z piaskiem.

Na poziomie blach *zwierznica* jest znacznie zwężona ¹⁾. Na prawo jest murek (rys. 120 *p'* i 121 *n*). W samej *zwierznicy* jest ponad blachami półokrągłe wgłębienie sklepione (rys. 120 *s*, 121 *m*), gdzie wstawia się garnki. Z boku jest zawsze mała grubka (rys. 120 *r* i 121 *l*). Blisko zetknięcia się *zwierznicy* z ko-

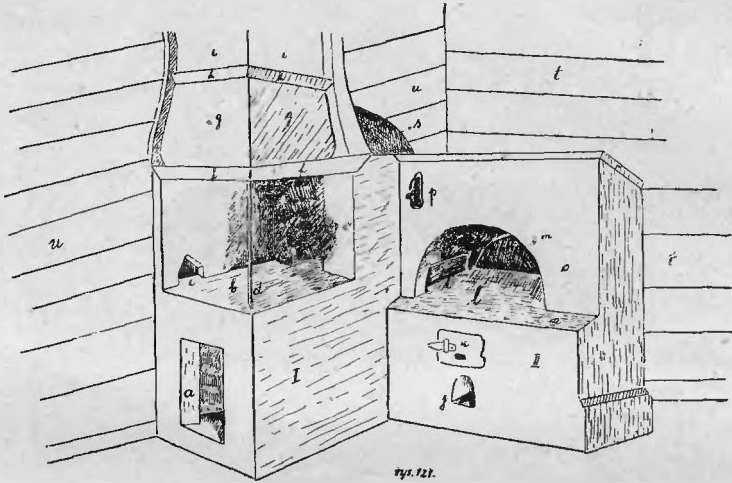
120. Piec ze świećakiem.

(I komin: *a* gruba w kominie, *b* trzon czyli palenisko kominu, *c* grubka *d* drażek, *e* otwór do pieca chlebowego t. zw. *celuście*, *f* gzyms kapy, *g* okap, *h* drugi gzyms, *h'* komin, *i* murek; II *świećak*: *j* trzon, *k* gzyms, *l* kapa, *l* szyber, *m* górny gzyms; III *zwierznica*: *n* popielnik, *o* palenisko zatkane drzwiczkami, *p* blachy, *r* grubka, *s* sklepienie, *t* właściwy mur *zwierznicy*; *u* szyber, *w* gzyms *zwierznicy*, *x* tylna ściana izby, *y* ściana wewnętrzna izby z świnia.

minem znajduje się blaszana zasuwa, t. zw. szyber (*syber*, rys. 120 *n*, 121 *p*). Na szczycie *zwierznicy* jest gzyms (120 *w*, 121 *r*) i wgłębienie, gdzie sypie się ziarno do suszenia. Wierzchnica stoi w pewnej odległości od ściany. Przestrzeń między nią a ścianą nazywają zapieckiem (*zápíecek*). Przy piecu stoi ławka, którą

¹⁾ Jak z rysunku widać, *zwierznica* najszersza jest u spodu, potem jest nieco zwężona z dwu stron, wreszcie od murka widać już to zwężenie bardzo wyraźnie.

również nazywają *zâpiecek*¹⁾. Na tej ławce wsparte są deski, drugi ich koniec opiera się na poprzecznie biegnącej *spądze*, którą podpierają nieraz dwa w ziemię wbite kołki. Jest to właściwy *zâpiecek*. Tędy wchodzi się na piec (najpierw na chlebowy²⁾, który jest nieco niższy od wierzchnicy), potem na *zwierznicę*¹. Na *zâpiecku* zwykle ktoś sypia. Od *zwierznicy* do głównego

121. Piec bez świecaka.

(I komin: *a* grubka, *b* trzon czyli palenisko, *c* grubka, *d* drążek, na którym wspiera się kapa, *e* celuście, *f* gzymś kapy, *g* okap, *h* gzymś górny kapy, *i* komin; II *zwierznica*: *j* popielnik, *k* palenisko i drzwiczki, *l* blachy kuchenne, *ł* grubka, *m* sklepienie nad blachami, *n* murek, *o* mur *zwierznicy*, *p* szyber, *r* gzymś *zwierznicy*, *s* świnia, *t* ściana tylna izby, *u* wewnętrzna ściana poprzeczna izby).

komina prowadzi *luchto*, które złączone jest z nim przy pomocy t. zw. świni (mian. l. poj. *śwynia*, rys. 120 z i 121 s). Jest to kawał muru w postaci niezgrabnego słupa³⁾.

¹⁾ Por. rys. 118 g.

²⁾ Z boku jego jest wgłębienie, grubka, by łatwiej było wyleźć.

³⁾ W najnowszych chatach piec ma kształt odmienny. Chaty te mają dwie izby, które ogrzewa jeden piec. W małej izbie znajduje się *zwierznica* z kuchnią do gotowania (jak na rycinie 118 *i*) oraz komin i piec chlebowy (rys 118 *k*, *n*). W dużej izbie jest druga *zwierznica*, a w niej blachy, zwrócone do tylnej ściany izby. Dostęp do nich znajduje się tam, gdzie zwykle jest *zâpiecek* (rys. 118 *h*). Dłuższa ściana tej *zwierznicy* biegnie równolegle do poprzecznej ściany izby. Oczywiście *świecaka* tutaj niema.

31. W kącie, utworzonym przez komin i wierzchnicę, jest w starszych piecach zawsze t. zw. *świećcák* (rys. 120 III). Ma on wygląd małego kominka. U jego podstawy jest podmurowanie (*j*), zakończone dość niezgrabnym i niewyraźnym gzymsem, nad niem zaś w pewnej odległości wisi kapa (*l*), mniejsza oczywiście, niż u komina, z jakby odwróconym gzymsem u dołu (*k*), by kopeć nie wywalał na izbę¹). Stąd prowadzi rura do komina. Z boku tej kapy tkwi szyber (*t*). Na *świećcáku* palono smolnem łuczywem t. zw. szczepami (mian. l. mn. *scépy*), w które gospodarz zaopatrywał się jesienią i świecił całą zimę, gdyż oświetlania naftowymi lampami albo nie znano, albo też za drogo wychodziło. *Świećcáki* oddały ludności znaczne usługi w czasie wojny, gdy nafty nie można było dostać²).

Uzupełnienia.

Str. 8, uwaga 1. U ludzi biednych chata, stajnia i „bojowisko“ do młócenia zboża tworzą jeden długi budynek, nakryty wspólnym dachem.

Str. 10, wiersz 8. Drążki wystawały na zewnątrz ścian na kilka centymetrów, co można jeszcze dziś tu i ówdzie oglądać. Potem drągi te wewnątrz chaty wyrzynięto piłą.

Str. 11, wiersz 14. Czasem izba znajduje się nie od strony drogi, lecz od strony gumna.

Str. 17, uwaga 5. Czasem od strony podwórza jest jeszcze małe okienko o jednej szybce.

Str. 19, uwaga 1. Dziś jednak okna są do otwierania. Niekiedy w jednej „kwaterze“ o trzech szybach środkowa się otwiera. Ale tak jest dopiero od niezbyt dawna.

Str. 33, uwaga 1. U szczytu *zátálka* jest zwykle dziura, może pozostałość po dawnej belce szczytowej dachu. Ostatnia łata po jednej i drugiej stronie dachu wystaje czasem na zewnątrz.

¹) U góry kapa *świećcáka* kończy się podobnie jak *zwiérznica* (rys. 120 w i 121 r).

²) Szkice rysunków: 3, 4, 5, 6, 10, 12, 16, 18, 25, 28, 37, 55 c, 56 a, 59, 60, 61, 62, 68, 70, 108, 117, 119 i 121 wykonał według moich wskazówek p. Kazimierz Wojewoda, nauczyciel państwowej szkoły powszechnej w Mikołowie. (Wszystkie rysunki z wyjątkiem kilku zostały przerysowane przez p. Eustachego Wasilkowskiego. Konieczność znacznego pomniejszenia niektórych rysunków spowodowała też zbytne zmniejszenie znaków objaśniających. *Przyp. Red.*)

Na zakończenie chcę zaznaczyć, że artykuł ten ma na celu tylko podanie materiału etnograficznego. Aby nie popaść w nieścisłość, fragmentaryczność, starałem się uwydatnić wszelkie szczegóły (często drobne), które zdołałem zauważyć, ilustrując je, ile to było w mej mocy, rysunkami. O brakach i niedociągnięciach niniejszego szkicu sam wiem najlepiej.

Mikołów, (woj. Śląskie), w styczniu 1930.

RÉSUMÉ.

I. L'auteur a présenté la construction de la chaumière dans les villages de Grębów et Jamnica situés entre la Vistule et le San (dans l'arrondissement de Tarnobrzeg) et habités par une population surnommée „Lasowiaki“. (comp. les cartes 1 et 2). C'étaient autrefois des contrées marécageuses, c'est pourquoi on ne pouvait construire les habitations que sur des élévations du terrain appelées „gręby“. De là vient aussi le nom de „Grębów“.

II. En général on construit les chaumières le long des routes. Elles tournent le dos à l'ouest¹⁾ (fig. 1). Les chaumières „*cárné chałupy*“ existaient jusque vers 1860—1870. Elles avaient un poêle sans cheminée (fig. 2 et 3), c'est pourquoi la fumée sortait par la chambre. Toute la chaumière était enfumée et noire. — On éclairait cette chaumière par un bois résineux, qui brûlait sur un luminaire placé à côté du poêle (fig. 3d et 6). La suie montait par une cheminée de bois (fig. 3c et 6b).

A l'extérieur les chaumières sont grises, parfois blanchies²⁾. Elles se divisent en une chambre (ordinairement du côté de la route), un vestibule et parfois un petit garde-meuble (fig. 1. I). Pendant la construction on pose d'abord les solives longitudinales (a) et transversales (b fig. 8, 20, 23, 24, 26 etc.). Les solives sont appuyées sur des souches de chêne (*péki*, fig. 8c etc.).

Dans les solives est fixé le chambranle, qu'on joint de deux manières, (fig. 15, 16, et 17, 18). Dans la solive de derrière se trouve un pilier (fig. 10), cannelé de deux côtés (comme le chambranle) qui unit le bois dans le paroi (fig. 11). Les angles des solives sont parfois découpés en serrure (fig. 20, 21, 22). Outre cela les angles (aussi bien des solives que des autres poutres) peuvent être: en queue de poisson (fig. 24), embrassées (fig. 31 et 32), ou profonds et obliques (fig. 33 etc.)³⁾.

¹⁾ Dans ce résumé nous ne renvoyons qu'à certaines figures.

²⁾ A côté de la chaumière se trouve une „wysiadka“, espèce de banquette.

³⁾ Quand la chaumière est construite en bois non equarri, la découpe d'angle n'est faite que d'un côté (fig. 13b, 14b, 26c, d, 29c etc.).

Le bois est uni à l'aide d'une cheville (*tębla*, fig. 34 d). On bouche les fentes avec la mousse des prairies. Dans les vieilles chaumières les fenêtres ont des volets (fig. 35 et 36). Les fenêtres plus récentes sont pourvues d'une espèce de petites caisses (fig. 38). Elles sont encadrées d'un chambranle (fig. 40). Elles ont six ou huit petits carreaux (fig. 41). Les fenêtres modernes ont quatre ou trois carreaux (fig. 43 et 44). Le bois au-dessus de la fenêtre ou de la porte s'appelle „*gocáp*“ (fig. 50, 51, 52 et 53). Audessus de lui il y a 1—2 bois, ensuite viennent les poutres (fig. 54). Sur la façade elles ont des ornements sculptés (fig. 55 et 56). Sur elles sont les racinaux longitudinaux (fig. 58 a), et sur ceux-ci les transversaux (fig. 58 b). Dans les racinaux longitudinaux sont fixés les chevrons¹⁾ (fig. 58 g), qui ont parfois un élément appelé „*bunt*“ (fig. 65 c).

Les côtés latéraux du toit (*zátálki*) sont inclinés vers les principaux, grâce à l'inclinaison du dernier chevron (fig. 58 h). Le „*zátálek*“ cède aujourd'hui de plus en plus place à la façade droite (fig. 73, 74 et 78), ou concave (fig. 75, 76), à ornements sculptés (fig. 81, 82 et 83).

Aux chevrons on cloue des lattes (fig. 77 c). Sur elles on dispose les tuiles (dans ce cas les lattes doivent être à niveau égal), ou bien on les couvre avec des gerbes de chaume: „*zákosniki*“ (fig. 85), et „*głowáce*“ (fig. 86). „*Zakošniki*“, (de forme différent des „*głowáce*“) se posent sur la première latte (fig. 84 c et 87 c) à l'angle du toit (fig. 84 a, 87 a, 88 a, etc.), et souvent sur la dernière latte (fig. 88 c etc.). On couvre le reste avec les „*głowáce*“. Au sommet du toit on pose un faite (fig. 89 d, 90 d et 93 d), de chiendent et de chènevotte, qu'on fixe avec une perche (fig. 89 e), ou avec des chevrons croisés (*krzyżidki*, fig. 93 d, 94 et 95).

III. Les portes qui mènent à la chaumière, placées sur des gonds, ne sont pas encadrées de chambranles²⁾ (fig. 96 c et 97 c). Elles se ferment au loquet (fig. 105 e, f, et 106 e), ou au crochet (fig. 103 et 104), autrefois à tourniquet de bois (fig. 108 et 109 d), ou à la targe de bois (fig. 110 d et 111 d). Dans le vestibule derrière la cheminée et derrière la porte se trouve un vrai magasin de vieilleries. Seulement la chambre et le garde-meuble ont un plafond, audessus du vestibule il n'y a que quelques planches, pour qu'on puisse passer d'un grenier à l'autre. Autrefois on posait le plafond de la chambre avec de grosses poutres de pins ou d'aulnes. Dans la chambre se trouve le mobilier (fig. 118). Le poêle occupe le plus de place. Il se compose de trois et dans les nouvelles maisons de deux parties (fig. 120 et

¹⁾ Lorsque la chaumière a un toit appelé „*sztychowy*“, les chevrons sont fixés dans les poutres (fig. 65 b).

²⁾ Autrefois il y avait des portes à pivot (fig. 98).

121). Sur la cheminée il y a le fourneau (b), au fond l'entrée du four à pain appelé „*celuście*“ (c). Audessus du fourneau s'élève le manteau (*kapca*, f, g, h), et plus haut vient la cheminée (fig. 120 h et 121 i). La seconde partie appelée „*zwierznica*“ (fig. 120 II et 121 II) sert à chauffer la chambre. Là se trouvent les plaques de fer-blanc pour cuisiner¹⁾ (fig. 120 p et 121 l). Audessus on sèche le grain.

Le lampadaire ou „*świécak*“ sert à éclairer la chambre (fig. 120 III). Il est placé entre la cheminée et „*wierzchnica*“, C'est une cheminée (j) couverte d'un petit manteau (l). Sur cette cheminée on brûlait le bois résineux appelé „*scépy*“. Aujourd'hui on éclaire les chaumières avec des lampes au pétrole: cependant encore pendant la guerre les „*świécaki*“ rendaient de grands services à la population.

¹⁾ On ne cuisine dessus qu'en hiver.